

Studie: Sociale Geografie
Afstudeerrichting: Geo-communicatie
Naam: Hielke Koppert
Studentnummer: 3103951
Scriptieonderwerp: Verheerlijking van het platteland
Inleverdatum: 30 Augustus 2011

Voorwoord

Ter afsluiting van de studie Sociale Geografie aan de Universiteit Utrecht heb ik mijn scriptie geschreven. Wat in 2006 begon met een pre-master die toelating moest bieden tot de master Regionale Geografie is in 2011 geëindigd met de master Geo-communicatie. In 2006 ontstond voor mij de mogelijkheid om voltijd te gaan studeren. Na een korte kennismaking met de studie Geographical Information Management and Applications (GIMA) in Enschede heb ik gekozen voor de voltijd opleiding Sociale Geografie. Het leren kennen van de stad Utrecht en de universiteit is een aangename ervaring geweest, waaraan ik waardevolle contacten heb overgehouden.

In 2007 en 2008 heb ik als ICT-medewerker parttime gewerkt voor de universiteit en als student-assistent een tweetal vakken mogen begeleiden Intro-GIS en Advanced-GIS. In januari 2009 ben ik gaan werken bij het Centraal Bureau voor de Statistiek in Den Haag. Het idee om naast mijn werk in deeltijd aan mijn scriptie te beginnen heb ik uiteindelijk in juni 2010, op basis van een voorstel van de universiteit, opgepakt. Na vijf jaar is er een einde gekomen aan een mooie periode. Ik heb een switch kunnen maken in mijn werk, zoals ik die in 2006 voor ogen had. In plaats van het werk als bouwkundige heb ik nu een baan die aansluit bij mijn behoefte om me met maatschappelijke vraagstukken bezig te houden.

Dank gaat uit naar mijn collega Jaap van Riessen voor het kritisch doorlezen van het werk. Bond Heemschut en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed worden bedankt voor het beschikbaar stellen van informatie en digitaal kaartmateriaal. Ferry Westdijk, oud-studiegenoot, wordt in het bijzonder bedankt voor het mede samenstellen van het kaartmateriaal. Hans Renes wordt bedankt voor de begeleiding bij de uitwerking van de scriptie en de beoordeling, voor de beoordeling gaat tevens dank uit naar Ben de Pater.

Inhoudsopgave	blz
Kernwoorden	6
Samenvatting	6
Hoofdstuk 1:	
Inleiding	7 - 12
1.1 Centrale vraag en deelvragen	7
1.2 Theoretisch kader	8 - 11
1.3 Uitwerking en bronnen	11 - 12
Hoofdstuk 2:	
Verheffing van de natuur en het plattelandsleven, 1880 - 1940	13 - 21
2.1 Inleiding	13
2.2 Levensgemeenschappen	13 - 14
2.3 Natuurbescherming	14 - 15
2.4 Oriëntatie, institutionalisering en formalisering van het natuur- en landschapsbegrip	15 - 17
2.5 De opkomst van de volkscultuur	17 - 18
2.6 Popularisering van de volkscultuur	18 - 19
2.7 Volkskunde	19 - 20
2.8 Conclusie	21
Hoofdstuk 3:	
Verheerlijking van het landschap in de moderne tijd, 1880 - 1914	22 - 37
3.1 Inleiding	22
3.2 Het ideaal van de natiestaat	23
3.3 De culturele natie	24 - 25
3.4 De betekenis van het landschap	25 - 27
3.5 Omwenteling in de jaren 80	27 - 28
3.6 De Haagse School	28
3.7 Analyse werk van de Haagse School	28 - 37
3.7.1 Analyse boeken	29 - 30
3.7.2 Analyse schilderijen	30 - 37
3.8 Conclusie	37
Hoofdstuk 4:	
Internalisering van het plattelandsbegrip, 1919 - 1940	38 - 53
4.1 Inleiding	38 - 39
4.2 Ontginningen en grondgebruik	39 - 40
4.3 Ruilverkaveling en ontginning vanuit Staatswege	41 - 43
4.4 Plattelandsontwikkeling als nationale aangelegenheid	44 - 45
4.5 'Ons mooie land'-beweging en nationale identiteit	45 - 46
4.6 Analyse Bond Heemschut	46 - 52
4.6.1 Analyse boeken	46 - 49
4.6.2 Analyse publicaties	49 - 52
4.7 Conclusie	52 - 53
Hoofdstuk 5:	
Eindconclusie	54 - 59
Literatuurlijst	60 - 62
Bijlagen	64 - 69

Kernwoorden:

Cultuur, platteland, levensgemeenschappen, natuur, landschap, Haagse School, Bond Heemschut.

Samenvatting

Het beeld van het platteland heeft zich in Nederland vanaf de 19e eeuw ontwikkeld van een door kunstenaars geïdealiseerd en geïnspireerd landschap tot een geromantiseerde omgeving van een gebied met rust en ruimte en aardige, sociale en gemoedelijke bewoners nu. Kenmerkend voor de periode van 1880 tot 1940 is dat de ontwikkeling van de beeldvorming over 'het buiten de stad gelegen land' als cultuurlandschap een rol is gaan spelen bij de vorming van een regionaal en nationaal bewustzijn.

De schilders van de Haagse School schilderen in de periode 1833 - 1908 Nederlandse landschappen. Vanaf het jaar 1870 schilderen de landschapsschilders op een voor Nederland karakteristieke manier, vergelijkbaar met de landschapsschilderkunst uit de Gouden Eeuw. De landschappen worden gezien als een reactie op het leven in de stad en de gevolgen van industrialisatie en moderniteit. In plaats van het vastleggen van feitelijke veranderingen in het landschap, als gevolg van de aanleg van spoorwegen, kanalen en andere infrastructurele werken, schilderen zij veelal onveranderde landschappen. Vanuit de biologie en taalwetenschappen worden in dezelfde tijd ontdekkingen gedaan die een grote invloed hebben op de sociale wetenschappen en het zelfbeeld van de mens. Levensgemeenschappen, waarbij het leefgebied en de verscheidenheid aan soorten in samenhang worden bestudeerd, krijgen de aandacht van opkomende disciplines en verenigingen. Het besef dat nieuwe kennisgebieden en samenwerkingsverbanden het mogelijk maken om het verzuilde denken op een nationaal niveau te doorbreken ontstaat in de laatste fase van de 19e eeuw.

De landschappelijke betekenis van het land buiten de stad wordt in de 20ste eeuw uitgebreid met de aandacht voor het leven en de cultuur op het platteland. Nationale eenheid in regionale verscheidenheid is het motto van het 'Vaderlandsch Historisch Volksfeest' gehouden in het jaar 1919 na afloop van de Eerste Wereldoorlog. De aandacht voor natuur en 'monumenten van geschiedenis en kunst' wordt uitgebreid met folklore en het levende element, arbeid, zeden en gewoonten in stad en land. Volkskundigen zien de levensgemeenschappen op het platteland als een vertegenwoordiging van een continue en authentieke Nederlandse volkscultuur en volksleven. Zowel de bedreiging van het landschap, de leefomgeving als de volkscultuur zorgt voor het ontstaan van een beschermingsbeweging die zich inzet voor de algehele schoonheid van het vaderland. Maatschappelijke ontwikkelingen in de eerste helft van de twintigste eeuw zorgen voor een veranderende oriëntatie op het landschap.

Naast monumenten voor het land en de natie ontstaat er in de 20ste eeuw vanuit de heemschutgedachte de behoefte om op te komen voor het meer alledaagse en het volkse. Bond Heemschut gaat zich onder andere bezighouden met de beleving van het landschap, getuige het werk van de commissies die worden opgericht, zoals de 'Commissie Weg in het Landschap' en 'Het Dorp'. Personen in de beschermingsbeweging hebben tevens een rol binnen de overheid, die de ruimtelijke ontwikkeling stimuleert. Institutionaliseren en een toenemende rol van de Staat maken het mogelijk hervormingen door te voeren, onder andere op het gebied van de inrichting van het land en de landbouw. Ontginningen en ruilverkavelingen dragen bij aan de ontwikkeling van woeste gronden en verbetering van bestaande landbouwgronden voornamelijk in de landgewesten van Nederland.

De verheerlijking van het platteland kan als cultureel en politiek 'programma' met recht opgevat worden als een gecultiveerd verlangen.

Hoofdstuk 1 Inleiding

De verheerlijking van het platteland in de periode 1880-1940 is een onderwerp dat raakt aan de menselijke beleving. Het platteland opgevat als het grondgebied buiten de stad geeft aan dat de aandacht vanuit de stad wordt verlegd naar buiten. In dit concept van denken over de leefruimte verhouden de stad en het platteland zich als mal en contramal tot elkaar. Deze opvatting speelt tevens een rol bij de vorming van moderne natiestaten in dezelfde periode, waarin cultuurgrenzen opschuiven naar de staatsgrens. De cultuurgrenzen worden niet meer bepaald door wat zich in de steden of op het paleis afspeelt maar treden naar buiten. Honderd jaar geleden was dit een proces in wording waarbij moderne natiestaten zoals we die nu kennen ontstaan. De dichotomie tussen stad en platteland wordt ook nu nog gehanteerd in onderzoek maar is minder duidelijk aanwezig. Een verwevenheid aan functies als gevolg van geografische vermenging tussen stedelingen en plattelanders maakt dat het onderscheid tussen stad en land is vervaagd. De associatie van het platteland met het agrarische boerenleven is tegenwoordig om dezelfde reden minder duidelijk, daar komt bij dat de land- en tuinbouw en veehouderij grootschaliger en bedrijfsmatiger van opzet zijn dan honderd jaar geleden (Steenbekkers, 2008).

Het scriptieonderwerp is door de faculteit als volgt omschreven: *“Hoe wordt in Nederland aangekeken tegen het platteland? Net als in Duitsland op een tamelijk verheerlijkende wijze, als geborgen, oorspronkelijk, onaangetast door de modernisering, een echte Gemeenschap? Of eerder als een achtergebleven gebied, waar de bewoners in de greep van armoede en primitiviteit verkeren, onaangeraakt door de verlichting? Bij dit onderzoeksonderwerp moet men zich rekenschap geven van het vele onderzoek dat vanaf de jaren dertig is gedaan door volkskundigen, al dan niet verbonden aan de voorloper van het P.J. Meertensinstituut, en de verbondenheid tussen volkskunde en nazi-ideeën. Ook is het contrast interessant tussen het beeld van het ongerepte platteland zoals geschilderd door de Haagse School eind 19de eeuw en de vele foto's uit die tijd die de vooruitgang vastleggen: bruggen, spoorlijnen, kanalen, havens, telegraafpalen etc.”* De beeldvorming rondom het platteland staat centraal. In deze scriptie wordt onderzocht op welke manier het land buiten de stad wordt ontdekt, betekenis krijgt en in gebruik wordt genomen. Met het werk van de landschapsschilders van de Haagse School die in de negentiende eeuw bepalend zijn en het werk van volkskundigen in de jaren 20 en 30 van de twintigste eeuw is gekozen voor een ruime periode, waarin het begrip van het platteland ontstaat.

1.1 Centrale vraag en deelvragen

De verheerlijking van het platteland in Nederland wordt onderzocht met behulp van de centrale vraag: ***Voor welk deel van het platteland is er in de periode 1880-1940 een voorkeur, is het geografisch te duiden en op welke wijze speelt het een rol bij de vorming van een gevoel van nationale eenheid?***

Deelvragen:

- 1/ Wie zijn bepalend voor het ontstaan van het beeld van het platteland in de periode 1880-1940?
- 2/ Welke rol speelt het landschap en is er een geografisch of iconografisch patroon te ontdekken in de landschapsschilderingen van de Haagse School?
- 3/ Komt het landschapsbeeld van de Haagse School overeen met wat feitelijk bekend is over het platteland en het landgebruik?
- 4/ In hoeverre draagt het beeld van het platteland bij aan het thema van nationale identiteit?

1.2 Theoretisch kader

In het theoretisch kader wordt de onderzoeksmethode, de gehanteerde definities van verheerlijking en platteland en de afbakening van de periode 1880-1940 gegeven.

Onderzoeksmethode

Het onderzoek bestaat uit een literatuurstudie en een kwalitatieve en kwantitatieve analyse van schilderijen van de Haagse School in de periode 1833-1908 en een drietal jaargangen met publicaties van Bond Heemschut (1919, 1929, 1939).

Het platteland wordt opgevat als zijnde het land buiten de stad, dat met de landschapschilderkunst in de 19e eeuw nationaal betekenis krijgt en vanaf circa 1880 ontdekt wordt door een opkomende klasse van wetenschappers, schrijvers en burgerij. In de literatuurstudie staat de opkomst van een culturele beweging in Nederland centraal en wordt het antwoord gevonden op de vraag wie verantwoordelijk zijn voor de beeldvorming rondom het platteland. Vanuit de natuurbeweging ontstaat interesse voor het leven op het platteland. Een veronderstelling is dat de verheerlijking van het land buiten de stad zowel in de landschapschilderkunst als de volkskunde is terug te vinden. De verheerlijking van het landschapsbeeld en de samenhang tussen leefomgeving en levensgemeenschappen wordt onderzocht door een analyse uit te voeren op de schilderijen van de Haagse School.

Bij de analyse van het werk van de Haagse School, waarvoor een database met schilderijen is aangelegd, is uitgegaan van de volgende veronderstellingen:

- 1/ De geschilderde landschappen geven inzicht in de voorkeur van de schilders voor bepaalde landschapstypen in Nederland;
- 2/ De onderwerpen op de schilderijen (zoals: molens, koeien, water, personen), de hoogte van de horizon en de aandacht voor lucht, wolken en lichtval in relatie tot het landschapstype laten zien of er geschilderd wordt in de traditie van de Hollandse School;
- 3/ De activiteit (arbeid, ontspanning) en de wijze waarop personen op het land/ in het landschap zijn afgebeeld geven een indruk van de mate van verbondenheid tussen mens en leefomgeving.

De analyse is toegepast op schilderijen waarvoor een plaatsaanduiding en/ of jaartal bekend is. De voorkeur voor bepaalde landschapstypen, de onderwerpen, de wolkenluchten en de mate van verbondenheid kan op deze manier geografisch en door de tijd worden onderzocht. De periode waarin geschilderd is wordt gekenmerkt door een heroriëntatie op het beeld van de Hollandse natie. In de analyse is het jaartal 1870 aangehouden als omslagpunt in het werk van de Haagse School, waardoor twee periodes zijn ontstaan die met elkaar worden vergeleken. Het kwantitatieve deel van de analyse richt zich op de getelde kenmerken, de hoogte van de horizon, weergegeven als percentage van het schilderij, het aandeel bijzondere luchten en het aandeel afgebeelde arbeidende dan wel recreërende personen. Bij de kwalitatieve beoordeling wordt gekeken naar het totaal beeld van het schilderij, waarbij op de eerste plaats is gekeken naar de schilderijen waarop personen staan afgebeeld. De relatie tussen mens en omgeving wordt afgeleid uit de wijze waarop de personen staan afgebeeld. Door de bevindingen met andere aspecten te combineren, zoals landschapstype, wolkenluchten ontstaat een beeld van de mate en wijze van verheerlijking.

Het werk van geografen uit de eerste helft van de 20ste eeuw geeft een beeld van het feitelijke grondgebruik en de ruimtelijke ontwikkeling in Nederland waarbij de Staat een steeds belangrijkere rol gaat spelen. Bond Heemschut, in 1911 opgericht om te waken over 'de schoonheid van Nederland in stad en land', geeft invulling aan de culturele beweging die in navolging van de natuurbeweging in de 20ste eeuw actief wordt. Bond Heemschut heeft invloed op lagere overheden als provincies en gemeenten die het aandachtsgebied van de Bond overnemen en omzet in beleid en wetgeving. Het inzicht dat de literatuurstudie naar deze onderwerpen oplevert

wordt gebruikt om een moderne definitie van het platteland te geven, die ontstaat in de periode 1880-1940. De categorieën landschap, cultuur, natuur en de rol van de overheid dragen bij aan het ontstaan van een modern begrip van het platteland. De rol van de centrale en decentrale overheid bij de ruimtelijke ontwikkeling is gedefinieerd met planvorming. In tabel 4.6.1 is het moderne begrip van het platteland weergegeven, met de onderwerpen die de vier categorieën beschrijven. Het is gebruikt voor een inhoudsanalyse van publicaties van Bond Heemschut, de jaargangen 1919, 1929 en 1939. Anders dan de verheerlijking van het landschapsbeeld bij de schilders van de Haagse School komt de nadruk nu te liggen op de landschappelijke beleving. De landschappelijke beleving met een moderne opvatting over het platteland draagt net als het landschapsbeeld bij aan het ontstaan van een gevoel van nationale eenheid.

Ten grondslag aan het moderne plattelandsbegrip liggen de veronderstellingen die ten behoeve van de inhoudsanalyse van de jaargangen van Bond Heemschut zijn opgesteld:

- 1/ De categorieën: landschap, cultuur, natuur en planvorming zijn opgebouwd uit onderwerpen die gezamenlijk het moderne begrip van het platteland bepalen;
- 2/ Het begrip van het platteland, van landschapsbeeld naar landschappelijke beleving, ontstaat als gevolg van de verandering van aandacht voor de onderwerpen die de categorieën beschrijven;
- 3/ Een Nederlands gevoel van nationale eenheid en de aansluiting van het platteland bij de cultuur van de natie, ontstaat als gevolg van de wisselwerking tussen de vier categorieën.

Definitie van verheerlijking

De verheerlijking is in het nationalisme bij het ontstaan van natiestaten onderdeel van de cultuur. In het 'Woordenboek der Nederlandsche taal' (WNT) wordt verheerlijking genoemd in relatie tot het goddelijke 'in Gods heerlijkheid, in den goddelijken luister en de hemelsche volmaaktheid' en in relatie tot de schilderkunst (Boekenoogen & Van Lessen, 1931, p.2437-2438). De verheerlijking geeft uitdrukking aan een staat van verlangen. De betekenis van de schilderkunst uit de Gouden Eeuw wordt in de 19e eeuw erkend als zijnde van belang voor de Hollandse natie. De verheerlijking van de Hollandse natie ontstaat in de moderne tijd met de geschiedschrijving, het plaatsen van standbeelden, het invoeren van nationale feestdagen en een opleving van de landschapschilderkunst, verwijzend naar de Gouden Eeuw. De nadruk ligt op wat 'eigen' is aan de natie. In de 19e eeuw ontstaat tegelijkertijd een verlangen naar het land buiten de stad. Moderne ontwikkelingen, vervuiling in steden en industrialisatie zorgen voor een trek naar buiten van een opkomende burgerlijke klasse. Vanuit wetenschappelijke inzichten en interesses ontstaat een fascinatie voor levensgemeenschappen die buiten de stad in relatie tot hun leefomgeving voorkomen. Een culturele beweging gaat zich bezighouden met wat waardevol is en wat beschermd moet worden en staat aan de basis van een beschavingsoffensief dat bijdraagt aan het ontstaan van een modern georganiseerde samenleving.

Een voorkeur voor het onveranderde landschap blijkt uit landschapschilderingen van de schilders van de Haagse School. Een voorbeeld is het polderlandschap met water, koeien en molens, zoals geschilderd door P.J.C. Gabriël in 1878, zie volgende bladzijde.

Afb 1: Een wetering bij Abcoude, P.J.C. Gabriel (1878)

Bron: De Haagse School

Dat het landschap in de 19e eeuw grote veranderingen ondergaat blijkt uit de foto's van infrastructurele werken. De aanleg van kanalen, bruggen en scheepsdokken transformeren het landschap, anders dan de landschapschilderkunst van de Haagse School doet vermoeden.

Afb 2: Aanleg Noordzeekanaal (1866)

Bron: Der weite Blick

Afb 3: Aanleg sluizencomplex, bij Veere (1869)

Bron: Der weite Blick

Afb 4: Spoorbrug over de Maas, bij Rotterdam (1877)

Bron: Der weite Blick

Afb 5: Drijvend dok, bij Dordrecht (1883)

Bron: Der weite Blick

Definitie van het platteland

Een belangrijke vooronderstelling is de dichotomie tussen stad en land. Het platteland gedefinieerd als 'het buiten de steden gelegen land' (Van Dale online, 2011) omvat al het gebied buiten de stad, zowel de dorpen als de natuur- en cultuurlandschappen. Door aandacht van een moderne culturele beweging vanuit met name de stad ontstaat er in de 19e eeuw interesse voor het land buiten de stad: *"Natuur- en cultuurbescherming was in de vroege twintigste eeuw een sterk (rand)stedelijke aangelegenheid, evenals de ontdekking van het eigen land en de trek naar buiten (Van Zanden & Versteegen, 1993)." Deze benadering gaat uit van een plattelandsbegrip dat in de negentiende en begin twintigste eeuw ontstaat met de opkomst van een wetenschappelijke oriëntatie op het land en een beschermingsbeweging, onderdeel van de moderne cultuur.*

Uit het WNT blijkt dat het platteland anders dan het landschap en de stad of stede vrijwel geen etymologische verwijzingen kent. In het WNT, dat vanaf 1864 tot 1988 tot stand komt, wordt het platteland beschreven als 'het vlakke land, het open veld' en 'met bijgedachte aan het minder dicht bebouwd en bevolkt zijn, en eertijds aan het niet beschermd zijn tegen den vijand' en de plattelander als 'iemand die op het platteland woont of thuisbehoort (Boekenoogen & Van Lessen, 1931, p.2433-2434)'. Het is duidelijk dat het platteland wordt afgezet tegen de 'ommuurde' stad, zowel in verschijning (vlak, minder dicht bebouwd en bevolkt) als in beleving (gevoel van veiligheid). De steden hebben als culturele broedplaatsen en 'veilige havens' een plek in de geschiedenis die veel eerder en nadrukkelijker is beschreven dan het land buiten de stad.

Het platteland, geografisch te duiden als al het land buiten de steden, is in de negentiende eeuw als gevolg van moderne ontwikkelingen en institutionalisering veranderd van een 'onbeschermd niemandsland' in een gebied waar theoretisch dezelfde wetten gelden als in de stad. Voor de Franse tijd (1795) is bij gebrek aan centrale wet- en regelgeving sprake van plaatselijke besturen bestaande uit eenheden met verschillende privileges, taken en bevoegdheden. De grondwet van 1848 en de gemeentewet van 1851 maken formeel een einde aan het middeleeuwse feodale systeem. Stedelijke privileges en de 'heerlijke rechten' van grondeigenaren en ambachten op het platteland worden met de gemeentewet afgeschaft, wat een belangrijke stap is in de richting van Nederland als nieuwe nationale eenheid (Van der Meer, 2006).

Afbakening van de periode 1880-1940

Het institutionele verschil tussen stad en land is voor 1880 opgeheven met de invoering van wetten. Het culturele verschil is niet verdwenen. Vanaf circa 1880 ontstaat een culturele beweging die met de volkskunde doorloopt tot in de Tweede Wereldoorlog. Verschillende groepen uit verschillende geledingen van de samenleving oriënteren zich op het land buiten de stad. Met de aandacht voor het leven, eerst vanuit de biologie en later met de natuurbeweging, krijgt het platteland een diepere betekenis dan met het landschap in de schilderkunst. Met de aandacht voor levensgemeenschappen in de volkskunde wordt het culturele verschil tussen mensen in verband gebracht met de leefomgeving en onderzocht. Naast de culturele ontwikkeling zorgt de moderne ontwikkeling voor een betere bereikbaarheid en toegankelijkheid van het platteland voor een groter deel van de bevolking. De Tweede Wereldoorlog vormt een duidelijke afbakening van een periode die sterk cultuurgericht is en op basis van de volgende bronnen is onderzocht.

1.3 Uitwerking en bronnen

De opkomst van een moderne culturele beweging vanaf 1880 tot 1940, bestaande uit natuurbeschermers en volkskundigen, wordt gegeven in hoofdstuk 2. Op basis van bevindingen uit de literatuurstudie en het werk van de schilders van de Haagse School is de periode 1880-1940 opgedeeld in een periode voor de Eerste Wereldoorlog en een periode na de Eerste Wereldoorlog. In hoofdstuk 3 (1880-1914) staat de opkomst van Nederland als culturele natie en de betekenis van het landschapsbeeld centraal. In hoofdstuk 4 (1919-1940) is sprake van een actieve culturele

beweging en een toenemende rol van de centrale en decentrale overheid, bepalend voor de ruimtelijke ontwikkeling en inrichting van Nederland.

Hoofdstuk 2: Tijdens de uitwerking van de periode 1880-1940 is gebleken dat de periode van de schilderkunst van de Haagse School (1833-1908) en de periode waarin volkskundigen (1919-1940) actief zijn uiteenloopt. Om de periode van 1880-1940 goed te kunnen beschrijven is daarom een bron toegevoegd. Naast de publicatie van Willemien Roenhorst: 'De natuurlijke natie' (2006), die gaat over de monumentalisering en nationalisering van natuur en landschap in de vroege 20ste eeuw is het proefschrift van bioloog en ecooloog Henny van der Windt: 'En dan: wat is natuur nog in dit land?' (1995) gebruikt. Hierin wordt de opkomst van de natuurbescherming in de periode 1880-1990 beschreven. Met de opkomst van de natuurbeweging rond 1880 wordt in hoofdstuk 2 begonnen. Ze loopt voor op een bredere culturele beweging en legt met de aandacht voor levensgemeenschappen een relatie met het werk van volkskundigen in de 20ste eeuw. Het boek: 'Uit liefde voor het volk' (2005), van Barbara Henkes, gaat in op de rol van volkskundigen die in de periode 1919-1948 opzoek zijn naar de Nederlandse identiteit. De relatie tussen de drie publicaties vormt het aangehaalde werk van een aantal voortrekkers in de natuurbeweging en daarmee uiteindelijk de landschapsbescherming in Nederland. De bekende namen zijn Frederik van Eeden, Jac. P. Thijsse en Eli Heimans.

Hoofdstuk 3: Het hoofdstuk gaat in zijn geheel over de betekenis van het landschap als cultureel fenomeen en begint met een literatuurstudie waarbij de drie belangrijkste bronnen zijn, het boek van Frans Grijzenhout: 'De Gouden Eeuw: het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd' (1992), het hoorcollege van Joep Leerssen: 'Vaderlandsliefde: nationalisme en nationaal gevoel in Europa' (2008) en de publicatie van Wessel Krul: 'De Haagse School en het nationale landschap' (2006). Vervolgens is een database aangelegd waarin schilderijen zijn opgenomen van de Haagse School, periode 1833-1908. Een aantal kenmerken waaronder: de schilder, jaartal, plaats van schildering (indien bekend) en landschapstype zijn opgenomen ten behoeve van een eerste inhoudelijke analyse. Belangrijk in de analyse is de knip op het jaar 1870 op basis van de publicatie van Wessel Krul, die aangeeft dat de Haagse School vanaf die tijd in de kenmerkende schilderijstijl van de Hollandse School gaat schilderen. Voor de analyse van de Haagse School is een viertal boeken gebruikt: 'De Haagse School: Hollandse Meesters van de 19e eeuw' (1983), 'De Haagse School: een groots overzicht' (1997), 'Spiegel van Holland' (2008) en 'Der weite Blick: Landschaften der Haager Schule aus dem Rijksmuseum' (2008).

Hoofdstuk 4: In dit hoofdstuk wordt met de toevoeging van feitelijke kennis over het landgebruik en een literatuurstudie naar het werk van Bond Heemschut een synthese gegeven van onderwerpen die het platteland beschrijven. De belangrijkste bronnen zijn, het boek van Hendrik Blink: 'Woeste gronden, ontginning en bebossching in Nederland voormaals en thans' (1929) en het boek van Hans Hermans: 'Hoe Nederland groeide, anderhalve eeuw bodemwinning en bodemverbetering' (1945). Vervolgens worden twee boeken over het werk van de Bond Heemschut: 'Heemschut' (1944) en 'Strijd om Schoonheid' (1961) gebruikt om het aandachtsgebied van de Bond en het begrip van het platteland definitief te duiden. Een tweede inhoudelijke analyse vindt plaats op jaargangen van Bond heemschut uit de jaren: 1919, 1929 en 1939, afkomstig van de DVD-'Bescherming Cultuurmonumenten Heemschut' (Heemschut, 2003).

Hoofdstuk 5: De eindconclusie bevat een uitwerking van de deelvragen en de hoofdvraag. Het is tevens een samenvatting van de belangrijkste bevindingen uit de voorgaande hoofdstukken. In de uitwerking ligt de nadruk op het ontstaan van het begrip van het platteland als modern en cultureel fenomeen. Er wordt afgesloten met een korte reflectie op het onderzoek en enkele aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

Hoofdstuk 2: Verheffing van de natuur en het plattelandleven, 1880 - 1940

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de wijze waarop het land buiten de stad in de periode van 1880 – 1940 wordt ontdekt. De trek naar buiten ontstaat vanuit de stad, waar het - in navolging van de adel en welgestelden - kunstenaars, wetenschappers en de burgerij zijn die het platteland ontdekken. Het platteland komt onder de aandacht van biologen, natuurliefhebbers en mensen die zich interesseren voor leefgemeenschappen. De levensgemeenschappen buiten de stad vormen een harmonieuze relatie tussen al dat leeft en de omgeving. Dit is niet alleen terug te vinden in de natuur maar ook bij de plattelandbevolking. De interesse voor de natuur en het buitenleven gaat deel uitmaken van de culturele beleving.

Darwins evolutietheorie (1859) wordt wetenschappelijk toegepast in de erfelijkheidsleer en doet de interesse voor verschillende nieuwe wetenschapsgebieden ontstaan. Het verschil in verschijningsvormingen is niet langer door God bepaald maar is natuurlijk. Een voorbeeld van het onderzoek naar verschijningsvormen en culturele verschillen is het taalkundig onderzoek. De ontdekking van de oorsprong van de Europese taalfamilie, zoals verwoord door Jacob Grimm in 1822, komt niet voort uit de vraag waar het menselijk taalvermogen vandaan komt, maar uit de interesse voor het ontstaan van zo veel verschillende talen. Deze brede culturele en wetenschappelijke benadering is kenmerkend voor heel Europa en maakt dat de vraag gesteld wordt wat kenmerkend is voor de verschillende volkeren. Het is het schijnbare triviale van onze dagelijkse cultuur, in de vorm van kleding, voeding, wooncultuur en omgangsvormen, dat in de antropologie wordt bestudeerd vanuit een breed sociaal, cultureel en geografisch perspectief. Tegenwoordig gebeurt dat met meer besef en belangstelling voor de historische dynamiek dan honderd jaar geleden, toen het idee opgang vond dat de ontwikkeling, gedragingen en de verschijningsvorm van een volk gegronnd zijn in de plaatselijke omstandigheden en omgevingsfactoren (Grijzenhout, 2007, p.16).

Het platteland appelleert in een tijd van veranderingen aan een gevoel van onveranderlijkheid en authenticiteit, terug te vinden in de natuur, het menselijk samenleven en de wijze waarop het land wordt bewerkt. Een opkomende intellectuele klasse krijgt interesse voor de schoonheid van het landschap en levensgemeenschappen en voelt de noodzaak om de bescherming daarvan te propageren. Enerzijds zorgt de betere bereikbaarheid van het buiten de steden gelegen land, door de aanleg van infrastructuur, zoals de spoorwegen, voor een toenemende interesse voor het landschap. Anderzijds is het juist de modernisering van de samenleving, industrialisatie en de enorme bevolkingsgroei aan het einde van de 20e eeuw die de zorgen erover doen toenemen.

2.2 Levensgemeenschappen

Nadat Goethe voor de 'rechten der natuur' had gepleit en de natuuronderzoeker Friedrich von Humboldt in 1814 al had voorgesteld 'monuments de la nature' te bewaren ontstaat er pas na de industriële revolutie een krachtiger beweging die zich verzet tegen de vestiging van industrieën en veranderingen in de steden en op het platteland. De Duitse musicus en romanticus Ernst Rudorff werkt tussen 1880 en 1898 aan een programma ter bescherming van het gehele landschap, inclusief de steden, de landbouw- en berggebieden. Zijn streven samengevat in het begrip Heimatschutz omvat ook het bewaren van delen van het landschap en de natuur, samengevat als Naturschutz. Een nieuw aspect is de monumentenzorg dat in dezelfde periode opkomt als reactie op sloopactiviteiten in de steden (Van der Windt, 1995, p.34).

Aan het eind van de 19e eeuw ontstaat een nieuwe middenklasse die een eigen identiteit zoekt en deze deels vindt in de natuurbeschermingsbeweging. Het begrip van levensgemeenschap raakt verbonden aan het monument, de monumentale status van de natuur. Duitse natuuronderzoekers als Wilhelm Wetekamp en Hugo Conwentz pleiten voor bescherming van dier- en plantensoorten. Hiervoor dienen delen van het vaderland in de oorspronkelijke, wilde toestand behouden te worden om het verdwijnen van deze Naturdenkmaler te voorkomen (Van der Windt, 1995, p.35, 36).

De idee van levensgemeenschappen raakt aan het einde van de 19e eeuw wijd verbreid. *“Er werden koppelingen gelegd tussen bepaalde organismen en bepaalde gebieden en het streven naar natuurbescherming (p.63).”* De leefomgeving bestaat uit geïntegreerde eenheden die innig met elkaar in verband staan en het leven en voortbestaan van soorten mogelijk maken (p.46). Het inzicht in leefgemeenschappen kan worden toegepast op de menselijke samenleving. In de sociale wetenschappen heeft het sociaal darwinisme invloed op het idee over hoe staten zich ten opzichte van elkaar verhouden. In de twintigste eeuw gaan mensen zich met de inrichting van het leefgebied bezighouden, zoals in de stedenbouwkunde en planologie. De levensgemeenschappen op het platteland krijgen in het interbellum verdergaande betekenis. Bij het streven naar volkseenheid en sociale vernieuwing worden boeren en arbeiders gezien als symbolen voor traditie en moderniteit. *“Op het platteland, waar de boer en boerin zij aan zij hun door God of de natuur gegeven taken verrichten, zou men nog een werkelijke ‘gemeenschap’ kunnen aantreffen. Het geïdealiseerde beeld van een ‘zuivere’ plattelandscultuur diende als tegenwicht voor de zedeloze, materialistische invloeden van de stad (p.15).”*

2.3 Natuurbescherming

In het stuk ‘De natuurlijke natie’ van Willemien Roenhorst wordt ingegaan op de nationalisering van natuur en landschap in de vroege twintigste eeuw. Ze gaat in op het ontstaan van de georganiseerde natuurbescherming in Nederland en het beschermingsoffensief ingezet door particuliere verenigingen. Willemien Roenhorst schrijft: *“De ‘ontdekte’ natuur was volop aan verandering onderhevig, onder meer door de expansie van de steden en de voortschrijdende ontginning en cultivatie van gronden. Gevoelens van bezorgdheid hierover leidden niet direct tot initiatieven tot bescherming, met uitzondering van de bescherming van dieren (p.731).”* en *“De verbreding van de beschermingsactiviteiten van individuele overblijfselen van geschiedenis en kunst naar grotere structuren is te relateren aan de grotere schaal waarop het uiterlijk van steden, dorpen en landschappen werd gewijzigd. De ruimtelijke effecten die met de modernisering gepaard gingen – zoals uitbreidingen, dempingen en doorbraken ten behoeve van infrastructuurle voorzieningen – hadden een verstrekkende impact, vooral in visueel opzicht. De oorzaak werd niet alleen neergelegd bij effecten die de modernisering en industrialisatie met zich meebrachten, maar ook bij een combinatie van onverschilligheid, onkunde en het ontbreken van overheidsbeleid (p.736).”*

‘Natuurbescherming’ en *“Het paal en perk willen stellen aan de vernielende invloed van de baldadige en onnadenkende mens”* teneinde *“het uitroeien van het dieren- en plantenleven te voorkomen”* wordt in 1903 in het tijdschrift ‘De Levende Natuur’ voor het eerst benoemd en krijgt betekenis met de komst van wetgeving (Van der Windt, 1995, p.52). Het besef dat mensen niet alleen ten opzichte van elkaar bescherming behoeven maar dat de omgeving beschermd dient te worden tegen de mens (weliswaar ten behoeve van de mens) staat aan het begin van de natuurbescherming. De vorm en de reikwijdte van natuurbescherming zijn echter niet gedefinieerd. *“Was het niet de plicht van een beschaafde natie – even goed als belangrijke bouwwerken, gedenkstukken uit het verleden en voorwerpen van kunst waarvoor kostbare musea werden opgericht en onderhouden – ook ‘stukjes natuur’ voor het nageslacht te bewaren (Roenhorst, 2006, p.732)?”* Er is nog geen sprake van de natuur als holistisch begrip. De nadruk ligt op specifieke en eigenaardige kenmerkende gebieden die typerend voor Nederland worden geacht, waarvan de kennis op een grotere hoogte moet

worden gebracht. Tijdens internationale bijeenkomsten wisselt men kennis en ervaringen uit over de middelen die bescherming van natuur- en cultuuro goed mogelijk maken, zoals wetten en verordeningen. Het grensoverschrijdende karakter van de problematiek leidt niet tot een benepen nationalisme maar tot fascinatie en waardering voor de eigenheden van andere naties en daarmee voor het inheemse, het eigene en de eigenaardigheden van de eigen natie (p.740).

Het beschermingsoffensief ontstaat met individuen die zich vanuit verschillende disciplines, standen en invalshoeken bezighouden met de staat van de natuur. Zo ontstaat in de 19e eeuw een nieuwe gevoeligheid voor alles wat groeit en bloeit, geuit door kunstenaars van de Art Nouveau en de literatuur van de Tachtigers. Ook de opkomst van het vegetarisme, de dierenbescherming en de intense natuurbeleving van de socialistische jeugdbeweging vormt een tegenwicht tegen het jachtige leven in de vervuilde stad (Henkes, p.39). In Frankrijk en België zijn het kunstenaars die pleiten voor het beschermen van delen van de natuur. In Engeland speelt de aristocratie een belangrijke rol bij de opkomst van de dierenbescherming. In tegenstelling tot Engeland maakt de natuurbescherming in de Verenigde Staten (VS) en in een aantal Duitse staten onderdeel uit van staatsinitiatieven, zoals het aanwijzen van *National Parks* in de VS en *Staatsparke voor de Naturdenkmaler* in Duitsland (Van der Windt, 1995, p.35, 36). De arcadische naturopvatting is bepalend en gaat uit van een harmonieuze relatie tussen de mens en de wilde natuur, waarbij de vogel als handhaver van het natuurlijke evenwicht een speciale status verwerft. *“Eerst ontstaat een, aanvankelijk zwak gestructureerd, denkcollectief waarbinnen in toenemende mate een specifieke inhoud aan de arcadische natuurhouding wordt gegeven. Het collectief ontwikkelt een arcadische denkstijl waarmee steeds nauwkeuriger wordt aangeduid wat als te beschermen natuur moet worden beschouwd en hoe deze bescherming plaats moet vinden (p.39).”* In Nederland komt het beschermingsoffensief, net als de industrialisatie, later op gang en wordt de denkrichting net als in andere landen aanvankelijk bepaald door kunstenaars en natuuronderzoekers (p.38, 39).

In 1870 doet Frederik van Eeden als secretaris van de ‘Maatschappij tot Bevordering van Nijverheid’ een oproep om in Nederland een aantal vogels wettelijk te beschermen. Hij wordt geïnspireerd door ontwikkelingen elders in Europa waar een dierenbeschermingsbeweging is ontstaan. Van Eeden inspireert met zijn verslagen van zijn wandeltochten door de natuur en artikelen in het tijdschrift *Album der Natuur* (tot 1893) Jac. P. Thijssen en Eli Heimans. Op hun beurt ontwikkelen zij zich als onderwijzers, natuurhistorici en met hun contacten met vooraanstaande biologen en publicaties tot ware volksoepvoeders en bruggenbouwers tussen verschillende maatschappelijke stromingen (p.45, 46).

2.4 Oriëntatie, institutionalisering en formalisering van het natuur- en landschapsbegrip

Binnen verenigingen ontstaat er in de tweede helft van de 19e eeuw voor het eerst een discussie over de bescherming van flora en fauna. Dit gebeurt niet vanuit een overkoepelende gedachte of totaalbeeld van de natuur of het landschap, laat staan de bescherming daarvan, maar vanuit specifieke doelen, zoals het bestuderen van insecten, vogels of planten en het bevorderen van de kennis daarover. Met de oprichting van de Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging (1901) en de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland (1905) ontstaan er voor het eerst verenigingen die zich op de natuur in geheel Nederland oriënteren. Door het benadrukken van de neutrale status van het geografische gebied Nederland en het nationale karakter van de natuur en het landschap kan eenheid worden gesmeed onder een publiek, dat boven de verzuilde samenleving uitgaat en waarbij grenzen tussen individuen door politiek, godsdienst, leeftijd, sexe of welstand wegvallen. *“De nieuwe monumenten waren niet politiek of religieus gekleurd en daardoor als het ware immuun voor de verzuiling. Verzuilde landschappen en stadsgezichten bestonden niet (Roehorst, 2006, p.743, 744).”* De intrinsieke waarde van de natuur en het landschap maakt het mogelijk de historische herinnering los te laten, waardoor nationale monumenten kunnen

ontstaan. 'Nationaal' was rond 1900 als synoniem voor 'neutraal' in gebruik gekomen (p.744).

Met de samenwerking tussen verschillende organisaties in het particuliere beschermingsoffensief en de oriëntatie op 'het Nederlandse' wordt een breder draagvlak gecreëerd, dan met de verenigingen van geïnteresseerden in specifieke flora en fauna. In het natuurbeschermingsnetwerk neemt de Vereniging Natuurmonumenten een centrale rol in. Ook de ANWB (1883) en de Bond Heemschut (1911) krijgen een stem in het beschermingsoffensief. *"Deze beweging voor cultuur- en natuurbescherming werd in de vroege twintigste eeuw als een samenhangend geheel beschouwd en aangeduid met verzamelnamen als de 'ons mooie land-beweging' en de 'heemschutbeweging'. In de heemschutgedachte, afkomstig uit Duitsland, werden natuur- en landschapsbescherming, monumentenzorg en de bescherming van de volkscultuur gecombineerd. Want ook de inheemse zeden, gebruiken en klederdrachten, die werden beschouwd als onderdeel van de vaderlandse schoonheid, dreigden te verdwijnen (p.736)."* Het beschermingsoffensief krijgt vorm in de samenwerking tussen organisaties en het gevoerde debat, maar wordt pas concreet met de aankoop en het benoemen van natuurgebieden, zoals het Naardermeer (1906) en institutionalisering door het aannemen van wetten. De Staat neemt een bescheiden rol in het voornamelijk particuliere initiatief. Staatsbosbeheer (1899) - opgericht om de bosbouw en de ontginningen van gronden namens de Staat vorm te geven en zandverstuivingen tegen te gaan - neemt vanaf 1908 het begrip 'Staatsnatuurmonument' in gebruik en wijst bepaalde gebieden als zodanig aan. Het Natuurmonument wordt gezien als belangrijkste element in de sociaal-cognitieve structuur van de Nederlandse natuurbeschermingsbeweging (Van der Windt, 1995, p.58).

Er worden wetten aangenomen die het menselijk handelen reguleren. Een aantal diersoorten krijgt bescherming met de 'Wet tot bescherming van diersoorten, nuttig voor Landbouw of Houtteelt' (Nuttige Dierenwet, 1880) en de Vogelwet (1912). Dit moet in relatie gezien worden met de Jacht- en Visserijwet (1857), waarbij het menselijk handelen wettelijk wordt gereguleerd (Van der Windt & Knegtering, 2004, p.86). Ter bescherming van de leefomgeving van de mens wordt de Hinderwet (1875) ingevoerd. De natuurbescherming die Staatsbosbeheer als taak opgedragen krijgt in het jaar 1928 geldt alleen voor de gebieden die zij beheren. Samen met Natuurmonumenten gaat het in 1935 om het beheer van niet meer dan 0,6% van het totale landoppervlak in Nederland (Van der Windt, 1995, p.102). De Natuurschoonwet van 1928 is een voorbeeld van een nationale belastingwet, met als doel landgoederen in stand te houden en open te stellen voor publiek (Blink, p.239). Van een Natuurbeschermingswet (1967), laat staan het wettelijk erkennen van de intrinsieke waarde van de natuur en in het wild levende dieren in de Flora en Fauna Wet (1998) is in de periode 1880-1940 geen sprake.

Om de bredere aandacht voor de natuur formeel vorm te geven wordt gezocht naar een terminologie die aansluiting vindt bij concepten die in gebruik zijn in andere discoursen en in andere landen. De begripsvorming rondom natuur, cultuur en landschap en de noodzaak tot bescherming daarvan neemt een vlucht in de eerste helft van de twintigste eeuw. Het monument, eerder al voor menselijke objecten en gebeurtenissen gehanteerd, raakt niet alleen in zwang voor natuurlijke objecten maar ook voor ensembles, een samenspel van culturele en natuurlijke elementen, zoals 'stedeschoon', 'landelijk schoon', 'stads- en dorpsgezichten' en de 'schoonheid van stad en land'. Met de komst van de Woningwet (1901) worden gemeenten verplicht bouwverordeningen op te stellen, waarbij redelijke eisen van welstand worden gesteld aan de gebouwde omgeving. Met de opkomende recreatie ontstaat een burgerlijke trek naar buiten - het gevolg van een grotere welvaart en mobiliteit - en verschuift de aandacht voor de natuur naar het landschap en de bescherming van het landschap. Landschapsontsiering wordt aan de terminologie toegevoegd en gebezigd door de 'Contact-Commissie inzake Natuurbescherming' (1932), wat een formeel samenwerkingsverband is van organisaties als de ANWB, Natuurmonumenten, en Bond Heemschut (Roehorst, 2006, p.734, 735). De beschermingsbeweging verandert in de jaren dertig door groeiende tegenstellingen en conflicterende belangen tussen natuurliefhebbers, beheerders en landbouwers. De vraag hoe de ruimte in Nederland verdeeld moet worden wordt groter en met meer argumenten, meer wetenschappelijk, omkleed. In 1941 mondt dit uit in de oprichting van

de Rijksdienst voor het Nationale Plan, dat een eerste Ruimtelijke Ordeningsplan en opbouwplan voor heel Nederland opstelt (Van der Windt, 1995, p.75).

2.5 De opkomst van de volkscultuur

Zoals het beschermingsoffensief ingezet wordt om bepaalde dieren en de natuur te verheffen en te beschermen tegen de onnadenkende mens, zo ontstaat in het proces van democratisering de civilisatie van de lagere klassen uit het volk. In het boek 'Uit liefde voor het volk' van Barbara Henkes wordt ingegaan op de hooggestemde idealen en een intens verlangen naar een bezielde verband om voor te leven en te werken en – desnoods voor te sterven (Henkes, p.11). Ze beschrijft de werkzaamheden van vier Nederlandse volkskundigen die in de eerste helft van de twintigste eeuw een belangrijke rol hebben gespeeld. *“Door de betekenis van culturele verschijnselen zoals oogstgebruiken, volksdansen of streekdrachten te bestuderen en onder de aandacht te brengen, wilden zij een bijdrage leveren aan de versterking van de eenheid van ‘het Nederlandse volk’ en zodoende aan de nationale gemeenschap (p.11).”* De volkskunde ontwikkelt zich na de eerste wereldoorlog als nieuwe wetenschappelijke discipline en manifesteert zich op het snijvlak tussen wetenschap en politiek. Barbara Henkes legt in haar boek de nadruk op enkele inspirerende individuen die in de periode 1918 - 1940 een voortrekkersrol hebben binnen de volkskunde in Nederland.

Na het aflopen van de Eerste Wereldoorlog in 1918 worden de staatsgrenzen in Europa herzien. Het neutraal gebleven Nederland krijgt te maken met annexatie aanspraken vanuit België, wat een inbreuk is op de nationale eenheid van Nederland. Maar wat is die nationale eenheid? Over zowel de staat als de natie wordt verschillend gedacht. *“Het Nederlandse liet zich niet zo vanzelfsprekend definiëren en afbakenen. Waar voor de een de taal als criterium gold, was het voor de ander het staatsburgerschap en voor weer een ander was het de binding met de grond, Nederland.”* en *“het ging om allerhande vormen en variaties van gemeenschapsbesef op lokaal, gewestelijk, nationaal, en transnationaal niveau die over en weer op elkaar inwerkten (p.14).”* In 1919 wordt het Vaderlandsch Historisch Volksfeest georganiseerd met als credo 'Eenheid in Verscheidenheid' waarbij meer erkenning en politieke zeggenschap binnen de nationale gemeenschap wordt bepleit door verschillende regionale, sociale en religieuze groepen. Het streven naar volkseenheden, staatsvorming en natievorming speelt zich binnen heel Europa af en leidt tot verschillende ideologieën en opvattingen over de staatsinrichting. De trots en het optimisme over de nieuwe verworvenheden en maatschappelijke vooruitgang gaat gepaard met onzekerheden en angst voor de teloorgang van bestaande gebruiken en verhoudingen. Het idee van de maakbaarheid van de samenleving speelt minder sterk in Nederland, mede door het ontbreken van bevolkingspolitiek, maar is als gevolg van een gebrekkige bestrijding van crises door de overheid, zoals in de jaren dertig, niet afwezig. Zowel het krachtige leiderschap uitgaande van het fascisme in Italië en het nationaalsocialisme in Duitsland als de planeconomie, het communisme, in de Sovjet-Unie hebben aantrekkingskracht. De wijze waarop deze systemen het volk kunnen mobiliseren vormt wellicht een betere garantie voor nationale eenheid, omdat individuele belangen en onderlinge verschillen opzij worden gezet ten bate van de gemeenschap (p.16, 17).

“Volkskunde, ook wel folklore genoemd, richt zich op het inventariseren en documenteren van een authentieke volkscultuur, die zich vooral op het ongerepte platteland gehandhaafd zou hebben (p.22).” De Eerste Wereldoorlog heeft het vertrouwen in maatschappelijke vooruitgang ondermijnd. De onstuitbare modernisering vormt een bedreiging voor de volkscultuur. Door terug te grijpen op een met de natuur verbonden volkscultuur probeert men de natie te beschermen tegen vervlakking en doemdenken en een ondergrond te geven van waaruit de gemeenschap kan opbloeien. Vanuit aanverwante disciplines zoals de taalkunde, archeologie, (kunst-)geschiedenis, geografie, psychologie en antropologie ontstaat interesse voor de volkskunde (Henkes, 2005, p.22, 23). Een van de bekendste Nederlandse volkskundigen, Jos. Schrijnen, tempert in de jaren 20 en 30 de betekenis van de door sommigen 'onveranderlijk' geachte folkloristische waarden: *“...dat ten*

gunste van de economie het een feit is dat onze kleurige plaatselijke gebruiken en kleederdrachten voor een groot deel ten doode zijn opgeschreven.” en “Maar het hoogste doel, ik zou willen zeggen, de heiligste taak van al deze verenigingen is: er zorg voor te dragen, dat, waar een gebruik te loor gaat, het nationale karakter er niet te zeer door in het gedrang komt.” Hij doelt op de betekenis van de werkzaamheden van volkskundige verenigingen in heel West-Europa en de interpretatie van het volkswezen, tot uitdrukking komend in de volksdracht, gebruik en kunst, die niet aan traditionele vormen gebonden hoeft te zijn, maar ook gemoderniseerd kan worden (Schrijnen, 1933).

2.6 Popularisering van de volkscultuur

Dirk Jan van der Ven vervult, net als Jac. P. Thijsse en Eli Heimans in de natuurbeschermingsbeweging, een rol bij het populariseren van de volkscultuur. Natuurbeschermers nemen niet de bestaande onderzoekspraktijk van het op systematische wijze ontleden van planten en dieren als uitgangspunt. Het gaat om een nieuwe vrijwel onbekende studie naar de levenswijze en leefgemeenschappen van planten en dieren die één geheel vormen met hun natuurlijke omgeving (Henkes, 2005, p.39). Het boek ‘Bloemen, als onze wilde planten vertellen konden van volksgewoonten en volksgeloof’ (1916) dat Van der Ven publiceert is eerder een ode aan de natuur dan een volkskundige uiteenzetting. Het is een aanzet tot een verband dat hij zoekt tussen het eeuwige, het continue en het authentieke in de natuur en in de volkscultuur.

In zijn jongere jaren heeft Van der Ven als stadsjongen vooral oog voor de natuur, zoals is verwoord door de dichter Guido Gezelle. Zijn belangstelling blijft niet beperkt tot planten en bomen, maar ook de mens – de plaatselijke bevolking – trekt de aandacht (p.37). *“De belangstelling van de jonge Van der Ven voor zijn natuurlijke omgeving paste binnen een algemene tendens, waarbij verstedelijking en industrialisatie gepaard gingen met een groeiende waardering voor de natuur.”* en *“Zijn observaties passen binnen de toen gangbare, geromantiseerde tegenstelling tussen de authenticiteit van het sober levende boerenfolk en de ontaarding van de door rijkdom gedegeneerde adel en burgerij in en nabij de stad (p.37,38).”* Als propagandist van een alomvattende vernieuwingsbeweging met als uitgangspunt ‘de schoonheid van het eigen land’ zet Van der Ven zich, net als Thijsse en Heimans, in als bruggenbouwer ‘tussen het lekenelement en de wetenschap, waar het deze grote volkszaak betrof.’ Door een functie te vervullen tussen de levende folklore en het academisch onderzoek kan de volkscultuur niet alleen worden onderzocht, maar ook gepropageerd en gerevitaliseerd. Hij gebruikt de modernste middelen zoals fotografie en film om de traditionele volkscultuur te documenteren en onder een breed publiek te propageren. Met zijn publicatie ‘Ken uw land en heb het lief’ (1919) uitgegeven net na het eindigen van de Eerste Wereldoorlog maakt hij duidelijk dat hij een centrale organisatie wil bevorderen van allen die hun beste krachten willen geven aan het vaderlandse natuur- en stedenschoon en aan de versterking van de volkscultuur.

Hij doet een beroep op het afwisselende Nederlandse landschap, als bron voor levensblijheid en levensvreugd. De cultuur- en natuurhistorische interesses van organisaties als Heemschut en Natuurmonumenten wil Van der Ven in het Nederlandsche openluchtmuseum in Arnhem verbinden ten behoeve van een krachtige nationale opvoeding van het volk, dat hij als voornaamste voorwaarde en waarborg ziet voor een grote internationale verplichting straks na het sluiten van de wereldvrede (p.45-47). In 1920 verschijnt: ‘Neêrlands Volksleven’ dat Van der Ven uitgeeft na het door 400.000 Nederlanders bezochte en als succesvol ervaren Vaderlandsch Historisch Volksfeest, waarbij volgens hem volksenergie, volksbewustzijn, volksbeschaving en de regeneratieve kracht van de volkscultuur naar boven kwamen. *“Het ging immers om het behouden, hoeden en vermeederen van Neêrland’s roerend en onroerend cultuurbezit (p.49).”*

Van der Ven blijkt over het vermogen te bezitten de juiste personen op de juiste posities aan te spreken en mensen te enthousiasmeren. Het lukt hem om de financiën voor het Volksfeest bijeen te krijgen, hij houdt lezingen in het land en maakt gebruik van een ongebruikelijke strategie door

de media te interesseren, wat een belangrijk deel van zijn volkskundige werkzaamheden inhoudt (Henkes, 2005, p.49). Hij wordt betrokken bij de oprichting van het Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie in 1922. De academicus Jos. Schrijnen, de nestor van de Nederlandse Volkskunde, heeft zich eerder van Van der Ven afgewend vanwege zijn onwetenschappelijke en populariserende benadering. Hij haalt de volkscultuur uit zijn context en maakt het met zijn manifestaties tot een kermisattractie is het verwijt (p.55). Kenmerkend voor de houding van Van der Ven, ten aanzien van de wetenschappelijke en toegepaste volkskunde is zijn notitie: *“Een zuiver Nederlandsche cultuur kon niet alleen door koele beredeneerde wetenschap versterkt worden: een bezielde en ontroerende saamhorigheid mocht ook niet ontbreken (p.50).”*

Naarmate de volkskunde zich als zelfstandige discipline begint te profileren keert zij zich af van de volkenkunde (antropologie) die zich richt op de zogenaamde primitieve volksstammen in de overzeese gebieden. Een voorbeeld van het verschuiven van de wetenschappelijke benadering in de volkenkunde naar een meer politieke oriëntatie blijkt uit de wijze waarop Van der Ven aanvankelijk - in het begin van de jaren twintig - de universele ontwikkelingsfactoren benadrukt voor zowel Nederlandse boeren als bosjesmannen in de koloniën. Hij stelt dat versterking van het zuivere nationalisme de basis legt voor het streven naar een algemeen te aanvaarden internationalisme - waar hij aan toevoegt dat de vrees voor een in verkeerde banen geleid nationalisme bij een ernstige beoefening der folklore volkomen uitgesloten is (p.59).

Tien jaar later verschuift de benadering in zijn artikel 'De folklore als wetenschap in Nederland' (1930). In plaats van overeenkomsten te benoemen tussen natuur- en cultuurvolken beklemtoont Van der Ven nu het verschil tussen de 'wilde en half wilde' onderdanen in de koloniën en de 'beschaafde' inwoners van het moederland. Het bestaansrecht van de volkskunde als autonome discipline kan met belangstelling voor de eigen, nationale volkscultuur worden benadrukt, evenals het gebrek aan overheidssteun voor volkskundigonderzoek (p.65, 66). Etnisch staatkundig-grensoverschrijdend onderzoek naar het Nederlandse volk in termen van het Groot-Nederlandse, Dietse, Nederduitse of zelfs het Groot-Germaanse, krijgt onder veranderende omstandigheden aandacht van de overheid (p.25). *“Volkskundigen moesten zich vooral legitimeren met een beroep op het politieke belang van hun onderzoek. In die zin bevond de jonge discipline zich op het snijvlak van wetenschap en politiek, aangescherpt door het opkomend nationaal-socialisme (p.26).”*

Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en het sluiten van de grenzen verschuift Van der Ven - die zich na 1934 als Folklorist inzet en zijn vrouw in De Meihof als centrum voor volksdans bijstaat - de nadruk die hij kort daarvoor nog legt op de overeenkomsten tussen de Nederlandse en Duitse volkscultuur naar een unieke en autonome Nederlandse volkscultuur. In samenwerking met de Algemeene Nederlandsche Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer wil hij een aantal nationale en gewestelijke heemkundeweeken en -kampen organiseren. *“Dat het begrip heemkunde de voorkeur kreeg boven folklore of volkskunde wijst op een versterking van de heemkundebeweging, met name in het zuiden van het land... ”* en *“Hoewel de heemkunde breder georiënteerd was dan de volkskunde doordat zij ook de natuurbescherming en monumentenzorg bij het studieterrein betrok, valt er inhoudelijk weinig verschil te bespeuren. Voor de Van der Vens waren heemkunde, volkskunde en folklore inwisselbare begrippen (p.95).”*

2.7 Volkskunde

Een voortrekker van het volkskundig onderzoek in Nederland is de classicus Jos. Schrijnen. Met zijn overzichtswerk 'Nederlandse Volkskunde' (1915-1917) en zijn beroep op het nationale belang van de volkskunde wil hij de overheid overtuigen van het belang om de volkskunde financieel te ondersteunen en te institutionaliseren als erkende wetenschap, net als in Duitsland en Scandinavië. De Volkenbond (1919) opgericht na de Eerste Wereldoorlog, waarvan de Verenigde Naties als opvolger kan worden beschouwd, vormt een belangrijk referentiekader voor het volkskundig onderzoek. Ze initieert internationale congressen voor de volkskunst, waarbij juist de nadruk

wordt gelegd op overeenkomsten in cultuuruitingen, zoals in het taalgebruik, de bouwstijlen, eetgewoonten, of kalenderfeesten in verschillende Europese landen (Henkes, 2005, p.24).

Het medium film – waarbij volksgebruiken ter plaatse op ‘authentieke wijze’ in beeld worden gebracht – biedt toegang tot een nieuw academische circuit. Anders dan het Openluchtmuseum en de folkloremanifestaties worden filmbeelden in de begin dagen van het nieuwe medium als objectief en dus wetenschappelijk gewaardeerd. In 1933 wordt er een tweetal initiatieven in Nederland gestart. Het Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie opgericht in 1922 met academicus Jan de Vries en Dirk Jan van der Ven start een campagne om een Nederlandse Volkskundeatlas op te zetten, waarbij gebruik gemaakt zou worden van een cartografische methode. Het opzetten van atlassen waarbij cultuur- en stammengrenzen in kaart worden gebracht op basis van vragenlijsten die over het hele land verspreid worden is niet nieuw. De spreiding van culturele verschijnselen is al langere tijd onderwerp van onderzoek waarbij de taalwetenschap voorop loopt (p.66).

In 1925 start E. Blancquaert met het opzetten van de Reeks Nederlandse Dialectenatlassen een project dat in 1982 door W. Pée is afgerond. Het grondgebruik is voor Nederland tussen 1870 en 1935 op basis van de Chromotopografische Kaart des Rijks ‘de Bonnekaarten’ vastgelegd (Boonstra e.a., 2009). In de cultuurwetenschappen zoekt men naar methoden die zich kunnen meten met de exacte wetenschappen. Door biologische en etnologische inzichten toe te passen op de leefwijze en gebruiken van groepen mensen ontstaat interesse voor kenmerken van menselijke levensgemeenschappen in relatie tot hun leefomgeving. Met de zogenaamde isethnencartografie worden gelijke volksgebruiken, cultuur- en taalverschijnselen weergegeven door middel van isethnen-lijnen op een kaart. Het is een manier om de spreiding van culturele verschijnselen systematisch en ruimtelijk op kaartmateriaal weer te geven (Henkes, 2005, p.67).

Zowel Jos. Schrijnen als Dirk Jan van der Ven staan het gebruik van cartografische methoden voor. De folkloristische studiën dient om het weten, de wijsheid van het volk te duiden en wordt met objectieve methoden gevormd tot de volkskunde waarin nadere kennis van het volkskarakter de inzet is (Schrijnen, 1933). Dirk Jan van der Ven en Jan de Vries zetten zich in voor een Nederlandse Volkskundeatlas, waarbij door heel Nederland vragenlijsten worden verspreid om de plaatselijke overleveringen en gebruiken en daarmee gebieden met een gelijke volkscultuur of volksaard in kaart te brengen (p.35, 36). Universiteiten en hogescholen worden door het hele land bezocht, maar ook algemene, gewestelijke en plaatselijke organisaties zoals de Boerinnenbond en plattelandsvrouwen organisaties worden benaderd (p.66-68).

Binnen academische kring wordt de ‘meetbare’ methode gezien als een wetenschappelijke benadering van de volkscultuur, wat een belangrijke stap in de richting van het exact maken van de cultuurwetenschappen zou kunnen betekenen (p.70). Op de eerste Vlaamsche Folkloredag in Gent (1934) houdt Van der Ven een warm pleidooi voor een nauwe samenwerking tussen Noord- en Zuid-Nederland bij de tot standkoming van een Atlas der Nederlandsche Volkskunde (p.72). Vrijwel tegelijkertijd start een soortgelijk initiatief – wel gesubsidieerd door de overheid – ingezet door academicus Jos. Schrijnen en Piet Meertens en de prestigieuze Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen (KNAW). Zij kunnen voor hun Nederlandse Volkskundeatlas gebruik maken van het bestaande landelijk georganiseerde correspondentennetwerk van de Dialectenatlas. In november 1934 zijn er twee commissies die zich bezig wilden gaan houden met het samenstellen van een Nederlandse Volkskundeatlas, waarbij Schrijnen en Meertens de slag uiteindelijk winnen en De Vries zich internationaal gaat oriënteren.

Er worden in het hele land netwerken aangesproken van correspondenten als zijnde onderwijzers, predikanten en huisartsen om systematisch informatie te verzamelen over voornamelijk plattelandsbewoners aangaande dialecten, boerderijvormen, eetgewoonten, feesten en fatsoensregels. De authentiek veronderstelde volkscultuur op het platteland blijkt echter moeilijk of niet weer te geven binnen duidelijke cultuurgrenzen of isethnen-lijnen op een kaart, maar bestaat uit diffuse overgangszones en chaotische ruimtelijke patronen (De Pater, 2006). Tegelijkertijd veranderen in Europa de politieke verhoudingen waarbij de Volkenbond met haar

idee van soevereine staten aan kracht inboet. Vanuit Duitsland ontstaat een vanuit overheidswege gesteunde onderzoekspraktijk waarin de nadruk ligt op een omvattend idee voor alle Germaanse volken waarin de Volkstum- en Kulturraumforschung dominant is (Henkes, 2005, p.24). Omdat duidelijke wetenschappelijke verklaringen voor culturele verschijnselen en verschillen ontbreken en verschillend worden uitgelegd, verworden ze tot politiek ideologisch instrument. In 1933 worden wetenschapsgebieden als de sociale geografie, geschiedenis, dialectologie en volkskunde in Duitsland (deels) genazificeerd. Als 'Legitimationswissenschaften' worden ze 'dienend' gemaakt aan de natie en de staatsideologie waarbij een sterke gerichtheid ontstaat op een gemeenschappelijke Noordwest-Europese cultuur, waaraan ook Nederlandse volkskundigen en archeologen bijdragen.

2.8 Conclusie

In de negentiende eeuw neemt de organisatiegraad van de samenleving toe. De toenemende rol van de overheid en institutionalisering zijn kenmerkend voor het moderniseringsproces op nationaal niveau. De opkomst en betrokkenheid van de burgerij bij de samenleving krijgt vorm met de komst van verenigingen en belangengroepen, voornamelijk georganiseerd vanuit de stad. De zorg om de ontwikkeling van de snel veranderende samenleving als gevolg van industrialisatie en schaalvergroting wordt gedeeld door verschillende groepen in verschillende geledingen van de samenleving. De discussie over de Nuttige Dierenwet brengt voor het eerst verschillende groepen zoals dierenbeschermers, bosbouwers en landbouwers bij elkaar. Redenerend vanuit hun eigen argumenten is er een gemeenschappelijk besef dat er relaties tussen organismen bestaan die niet straffeloos verstoord kunnen worden. Het gezamenlijke doel is het beschermen van bepaalde delen van de natuur, sommige diersoorten en in het bijzonder vogels (Van der Windt, 1995, p.44). De aandacht voor leefgemeenschappen en de wil en behoefte om de natuur in meer samenhang te onderzoeken is begonnen met het werk van biologen en vindt zijn toepassing in opkomende culturele en sociale wetenschapsgebieden. Aanvankelijk zijn het gedenktekens in de stad die de aandacht krijgen, maar al snel wordt de blik gericht op het gebied buiten de stad. Delen van het platteland zoals bos- en natuurgebieden gaan deel uitmaken van een gemeenschappelijk beschermingsoffensief geleid door een intellectuele voorhoede, uitgevoerd door verschillende verenigingen zoals de ANWB, de Vereniging Natuurmonumenten en Bond Heemschut. Zoals delen van het stedenschoon krijgt een aantal natuurgebieden een monumentale status.

Het platteland wordt in het begin van de 20ste eeuw genoemd als bakermat van de volkscultuur en het authentieke boerenleven. De volkskunde, als opkomend wetenschapsgebied, heeft als doel de authentieke volkscultuur te beschrijven. Biologische en etnologische inzichten worden toegepast op leefgemeenschappen op het platteland en in verband gebracht met culturele verschillen en verschijningsvormen. Het volkskundig onderzoek wordt vanaf de jaren 20 uitgevoerd door het raadplegen van landelijke netwerken met respondenten. Het onderzoek draagt bij aan een nationale oriëntatie binnen Nederland, waarbij het nationale betrekking kan hebben op regionale verschillen eigen aan de plaatselijke bevolking. Veronderstelde relaties en verschillen tussen leefomgeving en verschijningsvorm, waaronder de gesproken taal, blijken niet eenduidig en geografisch te verklaren. De culturele verdieping, die is ingezet met nieuwe wetenschappen zoals de etnologie en volkskunde, blijkt, als gevolg van het uitblijven van wetenschappelijke verklaringen, vatbaar voor het politieke programma van opkomende natiestaten.

Hoofdstuk 3: Verheerlijking van het landschap in de moderne tijd, 1880 - 1914

3.1 Inleiding

De verheerlijking van het landschap past bij de culturele beweging van de 19e eeuw. Het gaat over de wijze waarop het land buiten de stad wordt waargenomen. De ruimte buiten de stad wordt 'cultureel ingenomen' en onderdeel gemaakt van een collectief en nationaal bewustzijn. Het Europese nationalisme bestaat enerzijds uit het historisme – waar anders dan in het verlichtingsdenken een beroep wordt gedaan op het traditionele en nostalgische – en anderzijds het moderniseringsproces dat van het land werkelijk een eenheid maakt. Joep Leerssen zegt: *“het merkwaardige gegeven is dat in de 19e eeuw de cultuur vooruit loopt op de politiek in de nationale bewegingen. Cultuur is geen afspiegeling van de maatschappelijke toestanden maar een voorafschaduw van politieke idealen (2008).”* Het onderwerp van verheerlijking wordt in dit hoofdstuk opgevat als een gecultiveerd verlangen dat past in de traditie van het nationalisme, de Verlichting en de Romantiek, dat gezien het volgende citaat in Nederland een geheel eigen betekenis krijgt: *“De 19e eeuw kende een uitgesproken nationalistisch gekleurde geschiedschrijving van de schilderkunst van de Gouden Eeuw en is de eeuw waarin het beeld van de Nederlandse Gouden Eeuw grotendeel is opgebouwd (Grijzenhout, 1992, p.14, 19).”* en *“De fase van hoogconjunctuur van het nationalisme in Nederland rond 1900 kwam ten einde tijdens en door de Eerste Wereldoorlog (p.105).”*

Nederland als grote koloniale mogendheid krijgt aan het einde van de 19e eeuw te maken met internationale spanningen als gevolg van het moderne imperialisme en binnenlands door modernisering van de samenleving. De houding ten opzichte van het verleden veranderde. Volgens Grijzenhout is er als gevolg van culturele en maatschappelijke verzuiling vanaf de 18e eeuw een krampachtige houding in de literatuur en beeldende kunsten ontstaan. De kortstondige 'Beweging van Tachtig' zette de culturele ontwikkeling in een ander licht door zich te verzetten tegen de cultuur van de middelmaat en de blikvernaauwing in het culturele leven en tot dan toe onaantastbare Gouden Eeuw. Het ontstaan van een culturele omslag in de Nederlandse samenleving wordt aangeduid als een paradigmawisseling in het denken. De afwijking van het 'slepende' verleden door de 'Tachtigers', het kortstondige hyperindividualistische l'art pour l'art, betekende een definitieve breuk met het verleden (p.102). De culturele mentaliteitsverandering zorgt voor een nieuw cultureel besef van waaruit de wil ontstaat de verzuilde samenleving te overstijgen. Verwetenschappelijking, onderwijs en monumentalisering zorgen voor een ideologie die gedragen kan worden door het hele volk (p.99-102). *“Al deze ontwikkelingen – zowel ideologisch als maatschappelijk – zorgden rond 1900 in Nederland voor een nieuwe golf en een nieuw soort nationalisme (p.102, 103).”*

Het samenkomen van cultuurgrenzen en landsgrenzen is de kern van het politieke nationalistische programma dat plaatsvindt in Europa. Uiteindelijk leidt het ideaal van de natiestaat en de internationale betrekkingen tot de herverkaveling van Europa, vastgelegd in de vredesverdragen van Versailles na afloop van de Eerste Wereldoorlog (1919) (Leerssen, 2008). Vanuit deze kennis is het interessant om te kijken naar de ontwikkelingen die hebben bijgedragen aan de natievorming in Nederland alvorens in te gaan op de schilderijen van de Haagse School. In paragraaf 3.2 t/m 3.5 wordt stil gestaan bij het ontstaan van de Nederlandse culturele identiteit. Opvattingen ontstaan in een Europese context waarbij het verschil tussen culturen gerelateerd wordt aan specifieke plaatselijke omstandigheden die kenmerkend worden geacht voor de natie. Vanaf paragraaf 3.6 wordt een analyse uitgevoerd op het werk van de Haagse School en de rol van het Nederlandse landschap.

3.2 Het ideaal van de natiestaat

Nederland wordt wel gezien als een oude en stabiele staat in Europa door de relaties met andere oude staten met een lange institutionele continuïteit, zoals Spanje, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Het nationale bewustzijn in de steden en gewesten van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden is gevormd door de heroïsche strijd tegen de Spanjaarden en de herinnering aan het wonder van de Gouden Eeuw. Het moderne nationalisme ontstaat in de 18e eeuw. *“De Nederlandse variant van de Verlichting leidde allereerst tot een proces van culturele natievorming, in de jaren 1760 en 1770 uitgroeiend tot een ware vaderlandcultus. Politieke, militaire en geloofshelden waren onmiskenbaar van een hogere orde dan schilders of dichters.”* en *“Zolang de Republiek echter nog haar vitaliteit en identiteit bezat, en die bezat zij in zekere zin tot ver in de achttiende eeuw, vond het idee van een voorbije Gouden Eeuw geen vruchtbare voedingsbodem (Grijzenhout, 1995, p.24).”*

Vervolgens zorgden de Franse revolutie (1789) en de Bataafse revolutie (1795) in de Nederlanden voor een politieke en culturele omwenteling, de moderne tijd. *“Het moderniseringsproces en het nationale denken leidt tot een sterke centralisatie van Nederland, in 1780 nog een verzameling polders en kwelders, elk dorp heeft nog zijn eigen klederdracht, elke regio heeft zijn eigen boerderijtype. Het is eigenlijk het wonder van Europa dat tussen Spakenburg en Stavoren zo ongelofelijk veel cultuurverschillen zijn. Wat ooit het confederatief verband van de Republiek der Verenigde Nederlanden was is nu een tamelijk centraal geleide eenheidsstaat geworden (Leerssen, 2008).”* De Franse overheersing tussen het jaar 1800 en 1813 zorgt voor een versterkt saamhorigheidsgevoel onder de Bataven tegen de Franse onderdrukkers, dat van groot belang is geweest voor de herwaardering van de Gouden Eeuw. Dit verleden diende als nationaal houvast, waarbij de vaderlandcultus en het nationalistische elan uit de patriottentijd worden voortgezet (Grijzenhout, 1995, p.91). De Belgische opstand in het jaar 1830 noopt koning Willem I - ‘De Kanalenkoning’, vanuit Engeland op de troon gekomen in 1813, af te zien van de door hem bedachte verdeling van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Hij voorzag voor de afscheiding een zuidelijk industrieel deel en een noordelijk op de handel gericht deel (Beliën, 2004). Er wordt gezocht naar culturele en politieke vernieuwing mede gevoed door een nieuw nationalistisch sentiment in de ontstane verhouding met België (p.93). Met de constitutionele revolutie van het eerste kabinet Thorbecke in 1848 wordt de macht van de koning aan banden gelegd. Er breekt een periode aan waarin het liberaal-burgerlijk natiebeeld bloeide (p.96). In het weekblad ‘De Democraten’ wordt gewaarschuwd dat de beoogde constitutionele revolutie – met name de vorming van de eenheidsstaat – alleen kon slagen dankzij een gelijktijdige zedelijke revolutie. *“Het volk moest systematisch van overheidswege worden verlicht. Tot die volksverlichting behoorde ook de instelling van nationale feesten en gedenkdagen en de oprichting van standbeelden om de herinnering aan het roemrijke voorgeslacht levend te houden (p.89).”*

De geest van verzoening zorgde na het jaar 1800 voor een hervonden vaderlandsgevoel dat vooral cultureel bepaald is. Het nieuwe historische besef betekende een beslissende breuk met het verleden, zonder het verleden van de Gouden Eeuw te willen herstellen, en men ging het verleden als verleden waarderen. Zo werd het beeld van Rembrandt in deze periode in Nederland dat van een genie, een nationale, deugdzame held (p.89). De volksdichter Jan Pieter Heije plaatste de schilders van de Gouden Eeuw – Rembrandt van Rijn, Paulus Potter, Jan Steen en Jacob van Ruisdael – op eigen wijze op een voetstuk door zijn bijdrage aan de Nutsalmanak van 1858. Hij probeerde met zijn bijdragen de natie op te wekken en het volk op te voeden. Het past in het zogenaamde beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, waarin natiebesef, cultuurspreiding en volksopvoeding hand in hand gaan (p.99).

3.3 De culturele natie

De verheerlijking van de natie en het vaderland grijpt terug op een diep gevoeld menselijk verlangen, dat in de kunsten, de filosofie en uiteindelijk met het historisme in de wetenschap tot uitdrukking komt. Het gevoel deel uit te maken van een natie ontstaat in Europa in de relatie tussen Staten in tijden van overheersing en afscheiding. De wortels van de natie zijn verwant aan een universeel menselijk affect waarin de relatie tussen de mens en zijn omgeving centraal staat. Het gevoel waar het om gaat is dat van heimwee, terug te vinden in tijden ver voor de moderne samenleving en beschreven door velen schrijvers en dichters. Het gevoel van verbondenheid tussen de persoon en de plaats van herkomst komt in het in 1638 opgevoerde toneelstuk met de titel: 'Gijsbrecht van Aemstel, de ondergang van zijn stad en zijn ballingschap' tot uitdrukking. De door Joost van den Vondel gehanteerde zinsnede 'Want de liefde tot zijn land is ieder aangeboren.' wordt later opgevat als de vaderlandsliefde gevoeld ten tijden van ballingschap, maar in de tijd van Vondel gaat het om de stad Amsterdam, de ondergang van de stad. Zoals de natie tegenwoordig wordt opgevat als de bevolking van een groot land slaat het begrip in de pre-moderne tijd vaak op regionale verbanden van mensen afkomstig uit dezelfde streek, streekgenoten en wordt met het land vaak de streek bedoeld, vergelijkbaar met het Italiaanse begrip *Paese* en het Duitse *Heimat* (Leerssen, 2008). De kunstenaar - die in de 19e eeuw zelf verheerlijkt wordt - gaat een belangrijke rol spelen bij de overlevering van de geschiedenis. In Nederland, waar in de 18e eeuw een gevoel van lokaal of regionaal patriottisme een belangrijke rol speelt bij de keuze en de behandeling van kunstenaars uit een bepaalde stad of streek, ontstaat in de 19e eeuw een uitgesproken nationalistisch gekleurde geschiedschrijving van de schilderkunst van de Gouden Eeuw (Grijzenhout, 1995, p.14).

Het Nederlandse zelfbeeld wordt versterkt door de wijze waarop de Nederlandse kunsten in het buitenland worden beoordeeld. *"Buiten Nederland waren stemmen ten gunste van de Nederlandse schilders bijna per definitie veelzeggende stemmen, juist omdat de Nederlandse schilderschool zo sterk van de algemeen aanvaarde classicistische norm heette af te wijken."* en *"In het buitenland werd veel eerder en veel scherper geformuleerd wat men van de Nederlandse schilderkunst vond, dan in de Republiek zelf (p.27)."* Naarmate het buitenland gunstiger over haar ging oordelen, werd de Nederlandse schilderkunst van de 17e eeuw steeds meer een referentie van nationale gevoelens en later de nationale identiteit (Grijzenhout, 1995, p.14). Dat de schilderkunst internationaal gezien uitstak boven andere kunstuitingen uit de Nederlanden blijkt uit het gedicht van Jan Frederik Helmers: *"In het hoogtepunt van de verzetspoëzie, Helmers' Hollandsche Natie uit 1812, een pantheon van vaderlandse helden, komen de grote zeventiende -eeuwse meesters pas ter sprake in de allerlaatste strofen van de afsluitende zesde zang, gewijd aan de schone kunsten. Helmers maakte er zich met een gelegenheidsargument vanaf. Het was volstrekt overbodig de lof van de Nederlandse schilderkunst te zingen waar alle vreemdelingen zulks al deden. En bovendien: 'De zon behoeft geen lof, daar ze afstraalt op de velden.'* (Grijzenhout, 1995, p.91)." Met de wisselwerking in de literatuur, de filosofie en de beeldende kunsten die zich in de 18e eeuw afzetten tegen het Franse academische schoonheidsideaal, de classicistische mimesis en de didactische kwaliteiten van de kunsten ontstaat een nieuwe stroming in de filosofie en kunsten uitgaande van de esthetica gericht op de zinnelijke kwaliteiten van de kunst. *"Men ging op zoek naar die krachten in de beeldende kunst die, net als de muziek, een rechtstreekse invloed uitoefenden op de ziel van de mens en die ziel opwekten tot sympathie (p.47)."* De oude hiërarchie in de onderwerpen van de schilderkunst zoals de waardering van de allegorie en het historiestuk boven dat van het landschap, het portret en het stilleven werd oninteressant en verdween. De creatieve kracht van de natuur, met zijn ruwe rotsen, onregelmatige loop van rivieren en wildernis wordt in de Romantiek het uitgangspunt en gezien als de bron van de volmaakte goddelijke schepping (Grijzenhout, 1995, p.47).

Het culturele besef van de natie wordt in de 19e eeuw niet alleen meer door de werken van schilders, romanciers en filosofen bepaald. Er ontstaat een nieuwe wetenschappelijke discipline, de geschiedschrijving. Het culturele bewustzijn wordt gecultiveerd en krijgt een plaats door 'geschiedenis te gaan schrijven' en uiteindelijk te onderwijzen. In Nederland komt het

kunsthistorisch onderzoek in de tweede helft van de 19e eeuw op gang, wat in Europa rijkelijk laat is getuige de kritiek van Théophile Thoré-Bürger en het Louvre in 1852 dat: *“Over geheel Europa worden archieven onderzocht en kunstwerken bestudeerd op signaturen en dateringen behalve in Nederland, en dat daardoor ‘de ware geschiedenis van de Hollandse School’ nog niet geschreven kon worden (p.257).”* Onderzoek naar kunst uit de Nederlanden wordt in eerste instantie in het buitenland gedaan. Vanuit met name Duitsland is er een gereserveerde positieve houding ten opzichte van de schilders van de Hollandse School. Echter alleen bij Rembrandt en Van Ruisdael ontwaren ze diepzinnigheid. *“De kritiek vloeide voort uit de romantische opvatting dat kunst de middelaar was tussen God en de mens; kunst was, net als de natuur, een taal waarin God tot de mens sprak (p.257).”* In het prozaïsche realisme van de Hollandse kunst ontbreekt het aan de ideale harmonie en de onzichtbare wetten waaraan alles gehoorzaamt. Het is het bewijs van de simpele, weinig diepgravende levensopvatting van de Hollanders (p.257). Het buitenlandse beeld bepaalt de beginnende kunstgeschiedschrijving in de Nederlanden. De Hollandse schilderkunst uit de 17e eeuw wordt in de 19e eeuw gezien als ideaal onderwerp voor de culturele geschiedschrijving. Twee redenen die worden aangevoerd zijn ten eerste dat de kunstenaar ten tijde van de Republiek voor het eerst uitdrukking geeft aan de vrije menselijke geest, bevrijd van kerk en hof, en ten tweede drukt deze kunst het leven en denken van de 17e eeuwse Hollander zo goed uit (p.255).

De schilderijen uit de 17e eeuw zijn langzaam maar zeker ontgaan van het gefantaseerde landschap als achtergrondfunctie voor historische of Bijbelse taferelen waarbij het landschap zelf ‘als naar de werkelijkheid’ op de voorgrond treedt. Voor Carel Vosmaer en Johannes van Vloten heeft de Hollandse kunst daarmee juist wel een diepere betekenis die het zo goed mogelijk schilderen van de realiteit overstijgt. Zij weten de Hollandse schilderkunst als ‘vrij menselijke kunst’ een positiever beeld te geven dan de Romantici uit het buitenland (p.259).

3.4 De betekenis van het landschap

Het landschap, of beter gezegd de verbeelding van het landschap in de schilderkunst, neemt in de Nederlanden een bijzondere plaats in. Een groot aantal schilders bekwaamt zich in het schilderen van landschappen, vaak met een bepaalde specialisatie of thematisering in hun werk, zoals het schilderen van winter- of duinlandschappen. Bekend uit de Gouden Eeuw zijn Paulus Potter om zijn schilderijen van vee op het land, de door maanlicht beschenen landschappen van Aert van der Neer en de landschappen van Jacob van Ruisdael en Meindert Hobbema waarin doorzichten worden geboden naar, of wordt uitgekeken op bouwwerken, zoals molens, kerken of boerderijen. Interessant is dat: *“Bij Van Ruisdael de imposante wolkenpartijen steeds een apart soort landschap vormen (Giltaij, 2004, p.159).”*

In de tijd van de grote kunstenaars en theoretici uit Venetië, Florence en Rome wordt al opgemerkt dat de noordelingen – de bewoners van boven de Alpen - uitblinken in het schilderen van landschappen maar dat zij zich daarbij te veel beperken tot louter navolging van de zichtbare natuur (Grijzenhout, 1995, p.28). Hun opvatting is dat de noordelingen zich nooit de klassieke kunst van Rome hebben eigengemaakt en dat daarmee nooit een juist begrip van de kunst is ontstaan waardoor het in hun werk ontbreekt aan een overtuigende compositie van een verheffende voorstelling (p.30). De kunstenaars in de noordelijke landen wijten het verschil in kunstopvatting tussen de zuidelijke en noordelijke landen – waar het landschap in de Romantiek opnieuw betekenis krijgt – aan het verschil in klimaat en de manier van leven. In de klassieke academische traditie van de zuidelijke landen is weinig affiniteit met voorstellingen van een nauw contact met de natuur, mogelijk als gevolg van een gering contrast tussen het buitenleven en het leven in de stad. Deze opvattingen worden gedeeld en verspreid door kunstenaars die elkaar ontmoeten en beïnvloeden in kunstenaarskolonies die in de 19e eeuw ten noorden van de Alpen ontstaan. De kunstenaarskolonies zijn, als bereikbare buitenplaatsen met voldoende beschutting tegen de elementen, op zichzelf een afspiegeling van het geografische en culturele verschil tussen

de noordelijke en zuidelijke landen (Krul, 2006, p.581).

Het oordeel van Italiaanse en Franse classicisten ten aanzien van de Nederlandse landschapschilderkunst past binnen een breder cultureel vergelijk en gedachten over het verschil in menselijke eigenschappen en temperamenten (Grijzenhout, 1995, p.33). Theoretici zijn geneigd niet alleen individuen, maar ook groepen mensen vanuit een samenhangend wereldbeeld te onderscheiden naar de temperamenten van volkeren en te verbinden aan de kwaliteit van de elementen die in hun klimaat een rol spelen, waarvan de samenstelling van de lucht het belangrijkste wordt gevonden. *“Het overheersende temperament in de Republiek is dat van de flegmaticus, wiens geest aardser en doffer is en wiens gedachten zich trager bewegen dan die van mensen uit warmere landen, waar de hitte van de geest de hersenen meer lichtvoetig, oorspronkelijk en fantasievol maakt (p.34).”* en *“De lucht, het water en het door de Hollanders geconsumeerde voedsel van groenten, zuivel en vis maakten hen flegmatisch en dat werkte door in hun kunst (p.34, 35).”* De voorstelling die buitenlandse critici maken van het Hollandse temperament is: traag, nogal verbeeldingsarm en beperkt tot ijverige nabootsing van een gesteld voorbeeld, wat wonderwel past bij de buitenlandse visie op de Nederlandse schilderkunst (p.34).

Het belangrijkste verzet tegen bestaande classicistische opvattingen in de kunsten en tegen de dictaten van de kunsttheorie komt in eerste instantie vanuit Engeland met het werk van literair criticus Joseph Warton en Shaftesbury's geschrift 'Characteristics of Men, Manners, Opinions and Times' uit 1711. Het romantisch esthetisch ideaal wordt verder uitgewerkt door Edward Young en Edmund Burke waarbij de nadruk wordt gelegd op het sentiment en het hart in plaats van de rede en het hoofd. Het 'verhevene' of 'sublieme' diende de mens in de natuur of in de verbeelding ervan in een kunstwerk te ervaren. De macht van de Schepper openbaarde zich via het genie van de kunstenaar. Naast de ontwikkeling in de landschapschilderkunst komt het verschil in opvatting tot uitdrukking bij de inrichting van tuinen. De streng symmetrische en geometrische geordende classicistische Franse stijl en de pseudo-ongeplande Engelse landschapsstijl zijn hiervan een goed voorbeeld. In het gedicht 'The Landscape, a Didactic Poem' (1794) van Richard Payne Knight worden de ingetogen landschappen van de Nederlandse landschapsschilders Meindert Hobbema en Jacob van Ruisdael verkozen boven de geïdealiseerde vergezichten van Claude Lorrain en Salvator Rosa. In 'the picturesque view' wordt de aandacht gevestigd op een markant, maar eenvoudig 'natuurlijk' centrum, zoals een molen, een waterval, een brug of grafmonument, dat bij elke individuele aanschouwer een emotionele associatie van de landschapservaring teweeg brengt. De effecten van licht en gebroken schaduw kenmerkend voor de Nederlandse voorliefde voor het schilderachtige drukten de onregelmatigheid van de natuur uit en maakten dat de 17e eeuwse Nederlandse landschapschilderkunst goed paste in de vroeg-romantische beweging van 'the picturesque' (Grijzenhout, 1995, p.48, 49).

De Romantiek is een periode waarin de landschapschilderkunst bloeit en waar de subjectieve beleving in relatie tot de goddelijke natuur en wildernis centraal staat. Bekende Nederlandse landschapsschilders ten tijden van de Romantiek zijn Barend Cornelis Koekoek, Andreas Schelfhout en Johan Barthold Jongkind. Met nieuwe technieken, zoals de verftube, wordt het voor hen mogelijk in de open lucht (en plein air) te schilderen (Bos e.a., 2008, p.4). Internationaal worden contacten onderhouden, zoals met de Franse landschapsschilders van de School van Barbizon. De stad is het domein van de kunstenaar, de plek waar hij zijn opleiding geniet en zeker in Nederland ook zijn afnemers vindt, maar door de mogelijkheid om buiten te werken wordt het werkterrein uitgebreid. Een belangrijke bijdrage aan de trek naar buiten levert de aanleg van (spoor-)wegen, vaarten en ontginningen. De moderniteit bevordert enerzijds de mogelijkheid om naar buiten te trekken en anderzijds de behoefte onder schilders om zich te verzetten tegen de veranderingen die het landschap danig aantasten. In de eerste helft van de 19e eeuw zijn het de Romantici en later de impressionistische en realistische schilders van de Haagse School die, net als de landschapsschilders uit de 17e eeuw, het landschap op basis van hun eigen overwegingen verheffen. *“De natuur was contact met de oorsprong, maar ook bron van moreel herstel (Krul, 2006, p.576).”*

3.5 Omwenteling in de jaren 80

In Nederland ontstaat door een verandering in het culturele en historische denken de ruimte voor een meer ontspannen verhouding tot het vaderlandse verleden. Het verband wordt gelegd tussen kunst, geloofsovertuiging, politiek, geschiedenis en nationalistische gevoelens. *“In die tijd was oude kunst, en ook de bewaring en de presentatie van oude kunst, onderdeel geworden van een debat tussen de aanhangers van verschillende tegengestelde ideologieën. Ideologie is hier opgevat als een min of meer samenhangend stelsel van normen en waarden, dat ter rechtvaardiging van zijn eigen positie een bepaalde, vaak kritische waardering van het verleden koppelt aan een gericht actieprogramma voor de toekomst (Grijzenhout, 1995, p.79).”* Het nieuwe nationale elan dat Nederland zo dringend nodig heeft, aldus cultuurhistoricus Busken Huet, kan aan de periode van de Gouden Eeuw kracht ontleenen. *“Bovendien was misschien alleen de schilderkunst nog in staat – gezien de toenemende verzuiling van het verleden – de natie werkelijk te verenigen (p.101).”* en *“Deze omslag in de culturele sfeer werkte vervolgens door in het integrale nationalisme in Nederlandse stijl, waarin het beeld van de 17e eeuw nog steeds een centrale rol speelde. Nationale wij-gevoelens waren sinds het laatste kwart van de 18e eeuw allereerst te vinden bij een beperkte, burgerlijke bovenlaag, een laag die zich in de loop van de 19e eeuw gestaag uitbreidde. In de laatste decennia van die eeuw werden ook de massa’s deelgenoot (gemaakt) van deze gevoelens. In deze periode van het integrale nationalisme diende ieders loyaliteit primair bij de natie te liggen (p.102).”*

De eerste hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis (1860) Robert Fruin draagt in een historistisch artikel ‘De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis’ bij aan de Oranjemythe door de continuïteit van het koningshuis te integreren in het beeld van de Gouden Eeuw. De cultuurhistoricus Conrad Busken Huet, met zijn in de jaren 1882-1884 verschenen ‘Het land van Rembrand’, zorgde voor een opleving van een ideologisch nationalisme in Nederland, dat behalve cultureel ook politiek en maatschappelijk geïnspireerd is (p.101). Een belangrijk gevolg van onderzoek en de verwetenschappelijking is dat er vanuit het standpunt van de onderzoeker objectivering ten opzichte van het verleden plaatsvindt. Er ontstaan bijvoorbeeld methoden om kunsthistorisch onderzoek te doen, wat in Nederland het beeld van de 17e eeuwse schilderkunst doet veranderen. Door een analyse van de compositie, kleurgebruik en dieptewerking wordt deze kunst niet meer gezien als toppunt van natuurgetrouwe weergave, realisme en waarheid, maar als een aparte stijl, waarbij de nadruk komt te liggen op stilistische aspecten en artistieke thema’s (p.256). Naast de esthetische benadering van kunst en de primaire vormanalyse is er de iconografische en iconologische benadering, waarin de voorstelling en de betekenis van de verbeelding wordt onderzocht. *“Waar iconografie in eerste instantie beschrijvend, classificierend en analyserend is, zoekt de iconologie diepere gronden en beoogt zij syntheses te geven.”* en *“Men heeft iconologie vaker gedefinieerd als een methode die een integrale verklaring van het kunstwerk in zijn historische context zocht te geven, waarbij dat werk dan in absolute zin werd opgevat als reflectie van een groter geheel (p.303).”*

Het onderscheid tussen iconografie en iconologie wordt uitgelegd als het verschil tussen geografie en geologie of tussen ethnografie en ethnologie. Dit onderscheid wordt echter door lang niet alle kunsthistorici gemaakt, zeker niet rond het jaar 1900. Willem Vogelsang is als eerste hoogleraar in de kunstgeschiedenis ‘Aesthetiek en kunstgeschiedenis’ (1907) pleitbezorger van het esthetische visuele begrip. Zijn standpunt is dat de iconografie wel onderwezen dient te worden maar wel op veilige afstand van het onderwijs in het ‘vormvisuele’ (p.302). De omwenteling in de schilderkunst komt tot stand in een periode van technische vooruitgang. In de periode 1870-1910 bereiken kunstenaarskolonies als vrijplaatsen voor kunstvernieuwing en maatschappijvernieuwend opvattingen hun hoogtepunt. Het expressionisme en het vernieuwend werk van schilders als Vincent van Gogh – begonnen in de traditie van de Haagse School – en Piet Mondriaan komt voort uit de intensieve contacten die kunstenaars op deze netwerkplaatsen onderhouden.

Afb 6: Een molen aan een poldervaart, P.J.C. Gabriel (1889)

Bron: De Haagse School

3.6 De Haagse School

Den Haag wordt in de 19e eeuw een vestigingsplaats voor kunstenaars. Met de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten (1821) en de oprichting van de kunstenaarskring Pulchri Studio (1847) ontstaat er in de residentie een modern sociaal kunstenaarsnetwerk waar kunstenaars, critici, handelaren en verzamelaars op afkomen. Johannes Bosboom pleit in 1848 voor een standbeeld voor Rembrandt van Rijn – geplaatst op het gelijknamige Rembrandtsplein in Amsterdam (1852) – en schilders als Anton Mauve, Willem Roelofs en Johannes Hendrik Weissenbruch grijpen terug op taferelen geschilderd door Paulus Potter en Jacob van Ruisdael. *“De paradigmawisseling in de contemporaine schilderkunst was daarmee vergelijkbaar. Daar zocht de vernieuwende Haagse School toch weer contact met de Gouden Eeuw (Grijzenhout, 1995, p.102).”* De schilderijen van de Haagse School kunnen gezien worden in het licht van de romantische cultuur die zich in het begin van de 19e eeuw in Europa manifesteert. De landschappen van de Haagse School zijn meer ingetogen dan de romantische schilderijen en sluiten in die zin aan bij het realisme

van de schilders uit de Gouden Eeuw. De uitdrukking Haagse School wordt voor het eerst gebruikt door cultuurcriticus Jacob van Santen Kolff in 1875 (De Haagse School, 1997). Als tijdgenoot en overtuigd voorstander van de Haagse School heeft hij geschreven over de verbondenheid tussen de 19e eeuwse realistische schilders en de Hollanders uit de 17e eeuw. *“Het is vanwege de tijdloze, ‘klassieke’ kenmerken als ‘rust in de compositie, harmonie in de lichtverdeling, stemming in het geheel’, die bij de Hollandse school zo prominent aanwezig zijn (Grijzenhout, 1995, p.136).”* ‘De poëzie van het grijs’ wordt door hem en binnen kunstenaarskringen gebruikt als uitdrukking voor de grote verworvenheden van de moderne landschapschilders. Waar de verwijzing naar de veronderstelde werkelijkheidszin en waarheidsliefde van de oud-vaderlandse schilderkunst werd benadrukt om het classicisme en romantiek te matigen is na het midden van de 19e eeuw het Hollands realisme zelf iets moderns en vooruitstrevends geworden (Krul, 2006, p.638).

Met het benadrukken van het echt-Nederlandse karakter van het verbeelde landschap in de kunstliteratuur en het benoemen van een groep schilders als zijnde een ‘school’ – de Haagse School – met een samenhangende stijl en visie, ontstaat het nieuwe nationale landschap. De Nederlandse kunstenaars hadden onder toenemende belangstelling de weg terug gevonden naar ‘hun eigen wezen’ en ‘hun eigen domein’. Alleen deze kunst kwam overeen met de natuur van ‘ons land, onze luchten, ons wezen’, aldus de schrijvers G.H. Marius en Albert Plasschaert. De kunstenaars hebben begrepen dat de kracht ligt in vaderlandse thema’s dicht bij huis, zoals de duinen en de zee, de weiden en waterplassen en zandgronden met bos en heide. Ondanks de afwisselende geografie maakt het nationale landschap een keuze uit de natuurlijke verscheidenheid, die als authentiek en karakteristiek wordt voorgesteld en die als symbool kan dienen voor de natie als geheel (Krul, p.620-623).

3.7 Analyse werk van de Haagse School

Wessel Krul stelt zichzelf in zijn bijdrage aan het themanummer: Landschap, natuur en nationale identiteit van ‘Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden’ de vraag waarom het de Haagse School wel lukt om een blijvend beeld van de natie te scheppen

en de schilderkunst van de eerste helft van de 19e eeuw daar niet in slaagt? Hij merkt op dat schilders zich vanaf het jaar 1870 zodanig aan de voorschriften van eenvoud en waarheid houden, dat modern denkende tijdgenoten de nieuwe schildersschool als authentiek Nederlands, en dus als onderdeel van de traditie, maar toch ook als vooruitstrevend en eigentijds kunnen ervaren (p.625). Naast nauwkeurige observatie geeft hij als antwoord; het loslaten van het historische in het triomfantelijke besef modern te zijn (p.641). Een groot aantal tot de Haagse School gerekende schilders schilderen voordat er sprake is van de Haagse School, er is sprake van een verandering in thematiek. Dit zijn de kunstenaars die de overgang maken van het oudere 'gestoffeerde' boslandschap naar het thematisch veel eenvoudiger, maar atmosferisch veel suggestiever type landschap waarmee de Haagse School bekend is geworden (p.642). Dit beeld is rond 1870 ook in het buitenland opgetekend: *"Het 'milieu' was de rivierdelta waarin de Nederlandse bevolking leefde, een land van wind en wolken, van graslanden en uitgestrekte watervlakten waarin het zonlicht zich spiegelde. In zo'n land moest, gegeven de aanleg van het volk en de mogelijkheden die de vrijheid bood, wel geschilderd worden."* Aldus de Franse filosoof Hippolyte Taine in 1868 (p.646).

De vraag op welke manier de Haagse School bijdraagt aan het authentieke en karakteristieke beeld van Nederland wordt verder onderzocht, door de vraag te stellen: 'Of er een geografisch of iconografisch patroon te ontdekken is in de landschappen die zij schilderen?' In het onderzoek wordt uitgegaan van een viertal boeken uitgegeven in de laatste drie decennia, De Haagse School: Hollandse Meesters van de 19e eeuw (1983), De Haagse School: een groots overzicht (1997), Spiegel van Holland (2008) en Der weite Blick: Landschaften der Haager Schule aus dem Rijksmuseum (2008). Deze boeken zijn bepalend voor het hedendaagse beeld van de Haagse School. De analyse wordt uitgevoerd met behulp van een voor deze scriptie aangelegde database. In de database zijn de titels van alle afbeeldingen uit de vier publicaties opgenomen in combinatie met de naam van de schilder en voor zover bekend met het jaartal en plaats van schildering. In totaal gaat het om 706 afbeeldingen, afgebeeld in 4 boeken, waarvan het merendeel schilderijen. Naast schilderijen zijn foto's en tekeningen in de boeken opgenomen. Alleen 'De Haagse School: Hollandse meesters van de 19e eeuw' en 'Der weite Blick' bevatten naast schilderijen en tekeningen ook foto's. Van de 706 afbeeldingen zijn er 605 schilderijen en tekeningen waarvan de kunstenaar bekend is.

Van 465 unieke afbeeldingen zijn er 115 afbeeldingen die één of meer keer voorkomen in één of meerdere boeken. Geen van de schilderijen komt in alle vier de boeken voor. In de scriptie en bijlage zijn alleen afbeeldingen van schilderijen opgenomen die in drie van de vier boeken voorkomen.

3.7.1 Analyse boeken

In een aantal stappen is een selectie gemaakt van de meest representatieve schilders van de Haagse School en vervolgens de schilderijen. Er is gekozen voor een selectie van representatieve schilders die in vier publicaties voorkomen.

In tabel 3.1 zijn 14 schilders opgenomen die verantwoordelijk zijn voor 482 van de 605 afbeeldingen (80%) waarvan de kunstenaar bekend is. De schilders zijn op volgorde gezet op basis van het aantal schilderijen waarmee ze bekend zijn. Van de 482 afbeeldingen komen er 107 meer dan één keer voor in dezelfde of verschillende publicaties. Van de 482 afbeeldingen van de 14 belangrijkste schilders van de Haagse School zijn er 348 uniek. Van 166 kunstwerken (48%) is een jaartal bekend. Afgaande op de opmerking van Wessel Krul dat de schilders van de Haagse School vanaf het jaar 1870 weer op een authentieke maar toch eigentijdse Nederlandse manier gaan schilderen is de knip gelegd bij het jaar 1870. 115 schilderijen komen uit de periode 1870 – 1908, 51 schilderijen bestrijken de periode 1833 – 1869.

Tabel 3.1: Schilders van de Haagse School, aantal afbeeldingen per boek (periode 1833-1908)

	Schilder:		Boeken *:				Totaal per schilder	Waarvan uniek
	Voornamen	Achternaam	1	2	3	4		
1	Jacob Hendrik	Maris	34	9	15	5	63	46
2	Anton	Mauve	36	10	9	7	62	45
3	Johannes Hendrik	Weissenbruch	34	15	8	4	61	42
4	Jozef	Israëls	35	7	12	5	59	42
5	Matthijs	Maris	26	10	4	2	42	32
6	Willem	Roelofs	15	14	9	3	41	31
7	Johannes	Bosboom	21	7	4	3	35	19
8	Paul Joseph Constantin	Gabriël	14	9	3	4	30	19
9	Willem	Maris	11	8	5	4	28	21
10	Hendrik Willem	Mesdag	6	7	5	2	20	16
11	Albert Gerard	Bilders	8	3	2	2	15	10
12	Bernardus Johannes	Blommers	3	8	1	1	13	12
13	Johannes Albert	Neuhuys	2	3	2	1	8	7
14	Johannes Warnardus	Bilders	2	1	1	1	5	4
	Totalen		247	111	80	44	482	348

Bron: Verheerlijking van het platteland

* Boeken:

- 1 De Haagse School: Hollandse meesters van de 19de eeuw
- 2 De Haagse School: een groots overzicht
- 3 Spiegel van Holland: Het mooiste van de Haagse School in het Rijksmuseum
- 4 Der weite Blick: Landschaften der Haager Schule aus dem Rijksmuseum

Tabel 3.2 geeft de afbeeldingen per periode en per boek weer, ook het aantal unieke kunstwerken is per periode aangegeven. Van de schilderijen waarvan een jaartal bekend is heeft Jacob Hendrik Maris in de periode vanaf 1870 de meeste werken op zijn naam staan (41). In de periode voor 1870 is het zijn broer Matthijs Maris met de meeste werken (12). Van Anton Mauve en Johannes Hendrik Weissenbruch zijn relatief veel schilderijen zonder jaartal.

Tabel 3.2: Schilderingen Haagse School, per boek en per periode (1833-1869) en (1870-1908)

	Afbeeldingen naar periode en per boek	Boeken * :				Totaal aantal schilderijen	Waarvan uniek
		1	2	3	4		
1	periode 1833-1869	33	20	11	9	73	51
2	periode 1870-1908	70	17	63	33	183	115
3	(1+2) periode 1833 - 1908	103	37	74	42	256	166
4	jaartal onbekend	144	74	6	2	226	182
	(3+4) Totalen	247	111	80	44	482	348

Bron: Verheerlijking van het platteland

* volgens bijschrift tabel 3.1

3.7.2 Analyse schilderijen

De inhoudelijke analyse is gericht op 166 schilderijen waarvan het jaartal (\pm) bekend is (van 1833 tot 1908). Alle 166 schilderijen in de database zijn ingedeeld naar schilderijtype. Het betreft 7 categorieën in totaal, te weten 4 landschapstypen: 'weiden en plassen', 'duinen, strand, zee', 'stad, dorp' en 'bos, heide' en 3 andere categorieën: 'portretten/ figuren', 'interieurs' of 'overig'. Aan deze schilderijen is in 61 gevallen de variabele <plaatsaanduiding> toegevoegd, op basis van de naamgeving van het schilderij. Door kenmerken op te nemen in de database, de variabelen <kenmerk1>, <kenmerk2> en <kenmerk3> wordt aangegeven waar de nadruk in de schildering op ligt. Het meest opvallende of op de voorgrond staande is aangegeven onder <kenmerk1>, daarop volgend <kenmerk2> en het derde kenmerkende element voor de schildering bij <kenmerk3>, voor zover aanwezig. (Voor een portret is bv. geen enkel kenmerk ingevuld omdat alleen de persoon op het portret centraal staat en niet de context of omgeving.) Voor de schilderijen waar personen op staan afgebeeld is de variabele <activiteit> toegevoegd. Met de activiteit van een

persoon of personen wordt aangeduid of het om ontspanning gaat of om arbeid (voor een portret niet van belang). De variabele <bijzonderheid> is toegevoegd om aan te geven of er bijzondere lichtval, zon of wolkenpartijen geschilderd zijn. De variabele <horizon> is de laatste variabele die is toegevoegd. Afgaande op de betekenis van het Nederlandse landschap als dat van 'wind en wolken' is de verwachting dat er bij de landschapstypen een lage horizon is te zien met veel aandacht voor het wolkenspel en de lucht.

Om een geografisch of iconografisch patroon te ontdekken in de landschappen zijn de variabelen <plaatsaanduiding> in relatie tot het <landschapstype> onderzocht. Op basis van het <landschapstype> en de <kenmerken1, 2, 3> is onderzocht of er per landschapstype specifieke kenmerken zijn aan te wijzen die als typerend voor de beeldvorming rondom het Nederlandse landschap zijn aan te wijzen. De voor Nederland bijzonder geachte wolkenluchten zijn met behulp van de variabelen <horizon> en <bijzonderheid> onderzocht. Door de periode van voor 1870 te vergelijken met de periode na 1870 kan een eventuele verschuiving in de tijd worden waargenomen.

De analyse is aan de hand van de volgende vragen opgebouwd:

Vraag 1: Welk onderscheid in geschilderde taferelen is er te maken en welk verschil is er tussen de periode van voor 1870 en vanaf 1870 waar te nemen?

Vraag 2: Welke plaatsaanduidingen zijn er in relatie tot het landschapstype te onderscheiden in de periode van voor 1870 en vanaf 1870?

Vraag 3: Welke kenmerken overheersen er per landschapstype?

Vraag 4: Hoeveel horizon en bijzondere wolkenluchten zijn er per landschapstype te onderscheiden?

Vraag 5: Welke activiteit overheerst op de schilderijen waarop personen of figuren staan afgebeeld?

Vraag 6: Geven de personen of figuren uitdrukking aan een beziel verlangen in de relatie tot het landschap?

Vraag 7: In hoeverre is er per landschapstype sprake van verheerlijking van het landschap?

Vraag 1: Welk onderscheid in geschilderde taferelen is er te maken en welk verschil is er tussen de periode van voor 1870 en vanaf 1870 waar te nemen?

Allereerst zijn de 166 schilderijen waarvan een jaartal bekend is uiteengezet per schilderijtype. Er is sprake van 101 schilderijen die betrekking hebben op een van de vier landschapstypen. 65 schilderijen hebben betrekking op de schilderijtypen: 'portret, figuren', 'interieur' of 'overig'. De knip op het jaar 1870 zorgt voor twee periodes waar bij de datering als volgt uiteenloopt, van 1833-1869 en vanaf 1870-1908.

Uit tabel 3.3.1 blijkt duidelijk dat het landschapstype 'weiden en plassen' zowel voor als na 1870 de meeste aandacht krijgt van de Haagse School. Hoewel het aandeel ten opzichte van de andere landschapstypen daalt blijft het favoriet. Het landschapstype: 'duinen, strand, zee' laat een sterke stijging zien. Voor 1870 bestaat circa 11% van de schilderijen uit dit landschapstype terwijl dit in de periode 1870-1908 ruim 31% is. Ook het aantal van landschapstype: 'stad, dorp' laat een sterke stijging zien vanaf 1870. 'Bos, heide' is voor 1870 nog goed voor 33% van alle geschilderde landschapstypen, na 1870 daalt het tot circa 8%.

Tabel 3.3.1: Schilderingen Haagse School naar landschapstype (sub 1)

	Landschapstypen:	voor 1870		vanaf 1870	
		aantal	%	aantal	%
1	weiden en plassen	14	51,9	31	41,9
2	bos,heide	9	33,3	6	8,1
3	duinen, strand, zee	3	11,1	23	31,1
4	stad, dorp	1	3,7	14	18,9
	Subtotaal 1: Landschapstypen	27	100,0	74	100,0

Bron: Verheerlijking van het platteland

Uit tabel 3.3.2 blijkt dat personen 'portret, figuren' een behoorlijk aandeel hebben in de geschilderde taferelen van de Haagse School. Op het totaal van 166 schilderijen maakt 'portret, figuren' – schilderijen waarbij de nadruk op mensen of menselijke handelingen ligt – zowel voor als na 1870 circa 22% van alle schilderijen uit. Ruim de helft van de categorie 'portret, figuren' komt voor rekening van Jozef Israëls (19), waarvan het grootste deel na 1870 is geschilderd. Het interieur heeft minder en afnemende aandacht in de periode na 1870. Van de 12 'interieurs' zijn er 9 geschilderd door Johannes Bosboom die het (kerk-)interieur als belangrijkste aandachtsgebied heeft. Schilderingen waarvan niet duidelijk is tot welk landschapstype ze precies behoren zijn bij 'overig' opgenomen. Voorbeelden van 'overig' zijn een aantal panorama's en (moes-)tuinen. Ook academietekeningen vaak gemaakt in de vroege (studie-)periode van kunstenaars en niet goed duidbare taferelen zijn onder 'overig' opgenomen.

Tabel 3.3.2: Overige schilderijen Haagse School: Personen, interieurs en overig (sub 2)

	Personen, interieurs en overig:	voor 1870		vanaf 1870	
		aantal	%	aantal	%
1	portret, figuren	11	45,8	25	61,0
2	interieur	5	20,8	7	17,1
3	overig	8	33,3	9	22,0
	Subtotaal 2: Overige	24	100,0	41	100,0

Bron: Verheerlijking van het platteland

In tabel 3.3.3 zijn de geschilderde taferelen, percentages en subtotaal per schilderijtype en periode gesommeerd naar een totaal.

Tabel 3.3.3: Totaal schilderijen Haagse School naar schilderijtypen, perioden 1833-1869 en 1870-1908

	Personen, interieurs en overig:	1833-1869		1870-1908	
		aantal	%	aantal	%
1	weiden en plassen	14	27,5	31	27,0
2	bos, heide	9	17,6	6	5,2
3	duinen, strand, zee	3	5,9	23	20,0
4	stad, dorp	1	2,0	14	12,2
5	portret, figuren	11	21,6	25	21,7
6	interieur	5	9,8	7	6,1
7	overig	8	15,7	9	7,8
8	(1+2+3+4) Landschapstypen (sub 1)	27	52,9	74	64,3
9	(5+6+7) Overig (sub 2)	24	47,1	41	35,7
	(8+9) Totaal	51	100,0	115	100,0

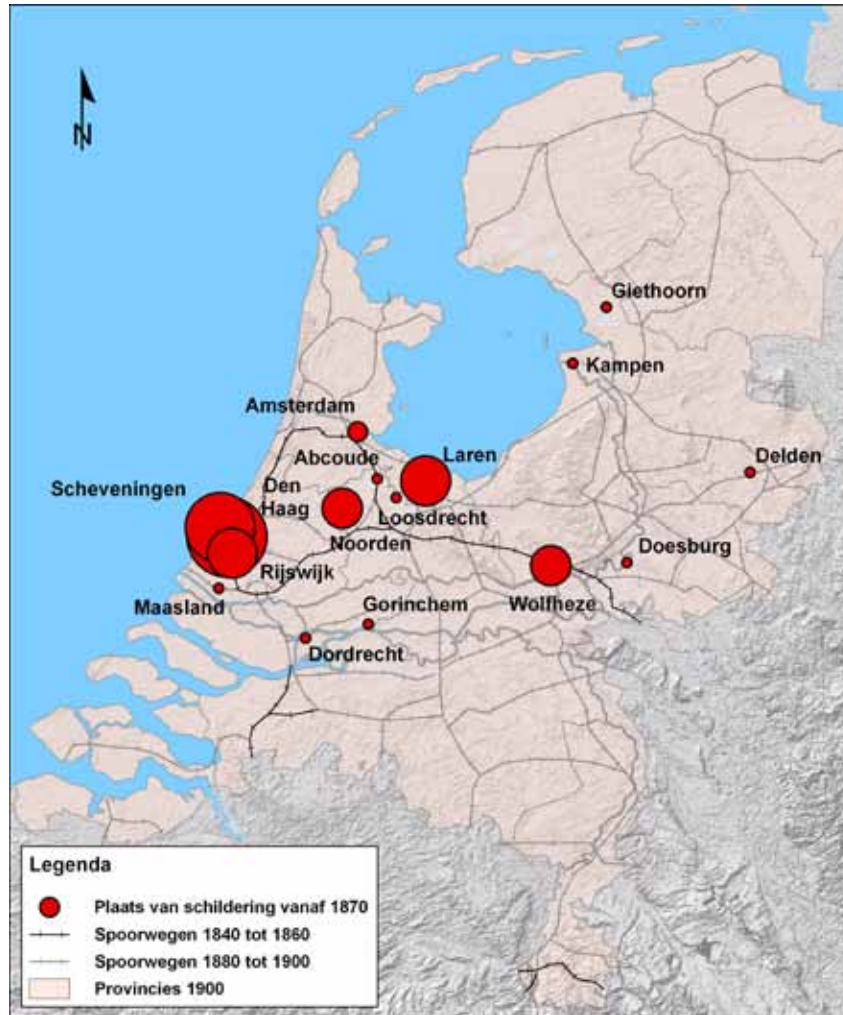
Bron: Verheerlijking van het platteland

Vraag 2: Welke plaatsaanduidingen zijn bekend in relatie tot het landschapstype?

Van 61 unieke schilderijen is zowel een <jaartal> als een <plaatsaanduiding> bekend. Bij de meeste plaatsaanduidingen gaat het om dorpen of steden in Nederland, maar soms ook om streken of regio's in Nederland of plaatsen in het buitenland. In bijlage 1 is een overzicht opgenomen van de plaatsen die bekend, uitgesplitst naar <schilderijtype>. Van 51 unieke schilderijen uit de periode 1833-1869, zie tabel 3.2, hebben 20 schilderijen een plaatsaanduiding (39%). Van de 115 schilderijen uit de periode 1870-1908 zijn dat er 41 (36%). Scheveningen, Den Haag, Rijswijk en Laren zijn de <plaatsaanduidingen> die het meeste voorkomen. Alle landschapstypen zijn vertegenwoordigd, van het Scheveningse bos tot het strand en de zee. Opvallend is dat Scheveningen en Den Haag (en omgeving: Dekkersduin, Geestbrug en Broeksloot) voor 1870 vier keer en vanaf 1870 dertien keer voorkomen. Voor 1870 zijn het plaatsen als Oosterbeek, Haarlem en Utrecht waar geschilderd wordt. Van de 20 schilderijen voor 1870 komen er 5 uit het buitenland (25%) en vanaf 1870 zijn 2 van de 41 schilderijen uit het buitenland (5%).

Het kaartmateriaal laat de plaatsen van schildering per periode zien. De periode vanaf 1870 geeft een groter spreidingsgebied dan in de voorgaande periode en tegelijkertijd een concentratie in de omgeving van Den Haag en Scheveningen. In de periode tot 1870 blijft het spreidingsgebied in Nederland beperkt en in de buurt van plaatsen die gelegen zijn langs het spoor.

Afb 7: Schilderplaatsen Haagse School in Nederland, periode 1870-1908

Bron: Bewerking van digitaal kaartmateriaal beschikbaar gesteld door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Afb 8: Schilderplaatsen Haagse School in Nederland, periode 1833-1870

Bron: Bewerking van digitaal kaartmateriaal beschikbaar gesteld door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vraag 3: Welke kenmerken overheersen per landschapstype?

Bij deze vraag gaat het om het ontdekken van een generalistisch patroon van kenmerken per landschapstype. Er zijn 101 unieke schilderijen waarop de landschapstypen van het platteland van toepassing zijn (De overige schilderijen zijn portretten, figuren, interieurs en overig). Per schilderij zijn de kenmerken op volgorde van belangrijkheid (kenmerk 1 is het meest opvallende, 3 is het minst opvallend) vastgesteld. Door de kenmerken op te tellen en te onderscheiden naar landschapstype ontstaat een beeld van de thema's die een rol spelen. De thema's zijn samenvoegingen van kenmerken die een belangrijke rol spelen in de landschappen van de schilders van de Haagse School. De tabellen 3.5.1 en 3.5.2 laten de thematiek, met overeenkomende kenmerken per landschapstype zien. Het gaat om aspecten als gebouwen, molens, personen en schepen en meer natuurlijke aspecten zoals (cultuur-) landschappen met water, vee en bos. Het water is in de vorm van rivieren, binnenwater en zee zowel bij de landschapstypen 'weiden en plassen' en 'duinen, strand en zee' het meest kenmerkend te noemen.

Tabel 3.5.1: Totaal van kenmerk en landschapstype, periode 1870-1908

	Kenmerken 1, 2 en 3 per landschapstype per thema	weiden en plassen			bos, heide			duinen, strand, zee			stad, dorp			totaal
		1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	
1	water, rivier, strand, zee, duinen	24	29	6	0	5	2	34	1	4	3	11	0	119
2	persoon, personen, portret	2	3	25	3	10	2	8	14	8	2	8	4	89
3	bouwwerk, brug, kerk, stadsgezicht	3	13	4	1	0	2	0	2	2	15	3	9	54
4	schip, boot, roeiboot	2	14	7	0	0	0	0	17	5	0	1	6	52
5	bos, bomen	6	12	7	13	3	4	2	0	0	0	0	0	47
6	vee, koeien, paarden	22	3	3	4	1	2	0	6	2	0	0	0	43
7	molen, molens	13	3	7	0	0	0	0	0	0	3	0	0	26
8	overig	7	2	4	0	2	1	0	4	0	0	0	0	20
	totalen	79	79	63	21	21	13	44	44	21	23	23	19	450

Bron: Verheerlijking van het platteland

Tabel 3.5.2: Thema's naar kenmerken per landschapstype, periode 1833-1869

	Kenmerken 1, 2 en 3 per landschapstype per thema	weiden en plassen			bos, heide			duinen, strand, zee			stad, dorp			totaal
		1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	
1	bouwwerk, brug, kerk, stadsgezicht	2	2	1	1	0	2	0	1	1	4	2	2	18
2	persoon, personen, portret	1	2	2	1	2	1	1	2	2	2	1	1	18
7	schip, boot, roeiboot	1	3	4	0	0	0	0	2	3	0	1	3	17
4	water, rivier, strand, zee, duinen	4	1	1	0	1	1	2	1	1	3	1	0	16
3	vee, koeien, paarden	3	1	1	1	1	1	0	1	1	0	0	0	10
6	bos, bomen	1	1	1	2	1	1	1	0	0	0	0	0	8
5	molen, molens	2	1	2	0	0	0	0	0	0	2	0	0	7
8	overig	4	1	1	0	1	1	0	2	0	0	0	0	10
	totalen	18	12	13	5	6	7	4	9	8	11	5	6	104

Bron: Verheerlijking van het platteland

Vraag 4: Hoeveel horizon en bijzondere (wolken-) luchten zijn er per landschapstype te onderscheiden?

De variabelen <horizon> en <bijzonderheid> zijn toegevoegd om te onderzoeken hoeveel aandacht er is voor de voor Nederland kenmerkende luchten: 'het land van wind en wolken en het zonlicht dat zich spiegelt in het uitgestrekte water.' De <horizon> is op schilderijen van de landschapstypen: 'weiden en plassen', 'bos, heide', 'stad, dorp' en 'duinen, strand, zee' vastgelegd. De horizon is de al dan niet zichtbare horizontale lijn waarop het perspectivische verdwijnpunt ligt. De horizon is als percentage weergegeven van de bladindeling (vb. 60% lucht = 40% land/ water). Van 98 schilderijen is per landschapstype vastgesteld op welke hoogte de horizon ligt.

60% lucht

40% land/ water

Tabel 3.6 geeft het aantal unieke schilderijen weer waarvoor de ligging van de horizon is vastgesteld per landschapstype met een bijbehorend gemiddeld percentage 'lucht'.

Tabel 3.6: Landschapstypen Haagse School en ligging horizon (%-lucht)

	Landschapstypen naar periode aantal en horizon (%-lucht)	voor 1870		vanaf 1870	
		aantal	%	aantal	%
1	weiden en plassen	14	52,5	31	50,5
2	duinen, strand, zee	3	43,3	23	56,3
3	stad, dorp	1	20,0	14	54,3
4	bos, heide	6	59,2	6	47,5
	totalen	24	51,7	74	52,8

Bron: Verheerlijking van het platteland

Bij een aantal schilderijen is sprake van bijzondere lichtval, zonlicht of wolkenpartijen, in de database is daarvoor de variabele <bijzonderheid> toegevoegd. Het gaat om niet meer dan 32 schilderijen die opvallen om het 'zonlicht' of de 'wolken'. Het gaat in meerderheid (21 gevallen) om het landschapstype 'weiden en plassen' (66%), zie bijlage 2.

Vraag 5: Welke activiteit (arbeid of ontspanning) overheerst op de schilderijen van het platteland waarop personen of figuren staan afgebeeld?

Per landschapstype is in tabel 3.7 het aantal unieke schilderijen weergegeven waarop personen of figuren staan afgebeeld naar periode. Zichtbaar is dat de nadruk ligt op ontspanning (64,3%) in de periode voor 1870 en verschuift naar arbeid (72,5%) in de periode vanaf 1870. Deze tendens is zichtbaar bij alle drie de landschapstypen van het platteland, en is het sterkst bij het landschapstype 'duinen, strand, zee'.

Tabel 3.7: Activiteit per landschapstype, periode 1833-1908

	Landschapstypen naar periode	activiteit	voor 1870		vanaf 1870	
			aantal	%	aantal	%
1	weiden en plassen	arbeid	3	21,4	7	17,5
2		ontspanning	5	35,7	4	10,0
3	duinen, strand, zee	arbeid	1	7,1	10	25,0
4		ontspanning	1	7,1	5	12,5
5	stad, dorp	arbeid	0	0,0	8	20,0
6		ontspanning	0	0,0	1	2,5
7	bos, heide	arbeid	1	7,1	4	10,0
8		ontspanning	3	21,4	1	2,5
9	(1+3+5+7) subtotaal	arbeid	5	35,7	29	72,5
10	(2+4+6+8) subtotaal	ontspanning	9	64,3	11	27,5
	(9+10) totaal		14	100,0	40	100,0

Bron: Verheerlijking van het platteland

Vraag 6: Geven de personen of figuren uitdrukking aan een bezielde verlangen in relatie tot het landschapstype?

Met het bezielde verlangen wordt in dit geval bedoeld de wil om het land te ontginnen en naar de hand te zetten of de uitdrukking van een groot saamhorigheidsgevoel en samenwerking. Op 42 van de 166 schilderijen in de periode 1833-1908 is sprake van een vorm van arbeid. De landschapstypen 'weiden en plassen', 'bos, heide' en 'stad, dorp' laten personen zien, meistens niet op de voorgrond en opvallend vaak op de rug gezien. Vaak gaat het om slechts een enkel of enkele personen. Het landschapstype 'duinen, strand, zee' laat veel vaker groepen mensen zien als middelpunt van het tafereel met een gemeenschappelijke activiteit.

Vraag 7: In hoeverre is er per landschapstype sprake van verheerlijking van het landschap?

De bijzonderheid van de karakteristieke Nederlandse luchten en een verschuiving naar de weergave van wolkenluchten valt niet direct op te maken uit tabel 3.6 en bijlage 2. De hoogte van de horizon op de schilderijen verschilt niet bijzonder per landschapstype. De ligging van de horizon bevindt zich rond de 50% ($\pm 5\%$) van het schilderij, zowel voor als vanaf 1870. Ook zijn de voor Nederland kenmerkende luchten niet direct in verband te brengen met de afbeeldingen van de arbeidende bevolking. Uit bijlage 2 valt op te maken dat het landschapstype 'weiden en plassen' een groot deel van het aantal schilderijen met bijzondere luchten of lichtval uitmaakt. Op deze schilderijen is meestal geen sprake van arbeidende bevolking maar juist van vee of molens in het landschap. Met de toename van geschilderde zeegezichten, strand- en duinaferelen, neemt de aandacht voor de scheepvaart, visvangst en vissers toe. De 'duinen, strand, zee' -gezichten zijn echter niet de schilderijen met bijzondere luchten.

3.8 Conclusie

In dit hoofdstuk is de verheerlijking van het landschap onderzocht. De naties binnen Europa definiëren elkaars cultuur waarvan het karakter bovendien wordt uitvergroot. In de tweede helft van de 19e eeuw grijpt Nederland terug op de zo belangrijke Gouden Eeuw en ontstaat het beeld van de Hollandse natie. Dat beeld is nauw verbonden met het realisme van de Hollandse schilderkunst van schilders als Rembrandt van Rijn en Jacob van Ruisdael, ten tijden van de Republiek der zeven verenigde Nederlanden. Het geschilderde landschap ontdaan van 'kerk en hof' geeft uitdrukking aan een realisme dat de werkelijkheid overstijgt door de menselijkheid die ervan uitgaat.

Dat staatsgrenzen en cultuurgrenzen in de 19e eeuw uiteenlopen blijkt uit het werk van de Haagse School. Vanuit een hernieuwd vaderlandse bewustzijn grijpt men in Nederland terug op de Gouden Eeuw. De landschapsschilderkunst van de Haagse School laat na 1870 een heroriëntatie zien op het Hollandse landschap. In de periode 1870-1908 worden relatief veel schilderijen gemaakt in Den Haag, Scheveningen en omgeving. Het landschapstype 'bos, heide' krijgt in deze periode minder aandacht terwijl 'duinen, strand, zee' en 'stad, dorp' juist meer aandacht krijgen. Veel van de schilderplaatsen liggen in de nabijheid van het nieuw aangelegde spoor, terwijl de schilderijen over het algemeen juist het onveranderde landschap laten zien.

Er is geen bijzondere toename in aandacht van de voor Nederland bekende wolkenluchten. De verheerlijking gaat meer uit van de aandacht voor het traditionele onveranderde landschap, waarin weinig of geen aandacht is voor de moderne ontwikkeling van spoorwegen of andere grootschalige werken. De mens heeft over het algemeen een vrij onbeduidende rol in de landschappen van de Haagse School, als ze al staat afgebeeld. Vaak zijn personen van een afstandje te zien en opvallend vaak biedt het uitzicht op de rug van de persoon. Ook voor het bewerken of ontginnen van het land is (vrijwel) geen aandacht. Wel zijn op het landschapstype 'duinen, strand, zee' vaker personen afgebeeld die ook in het middelpunt van de belangstelling staan.

De belangrijkste conclusie van dit hoofdstuk is dat er met de verheerlijking van het landschap in de schilderkunst nog geen sprake is van verheerlijking van het platteland. Van de betekenis die het platteland in de 20ste eeuw krijgt is in de 19e eeuw nog geen sprake.

Hoofdstuk 4: Internalisering en nationalisering van het plattelandsbegrip, 1919 - 1940

4.1 Inleiding

Het platteland in de provincies buiten de zeegewesten: Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland bestaat aan het begin van de 20ste eeuw uit gebieden die door middel van ontginningen in cultuur gebracht worden. In het Kabinet – De Meester, een coalitie van liberale en vrijzinnig-democratische ministers, van de periode 1905 – 1908, is voor het eerst sprake van een Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel. Dit geeft aan dat de overheid zich nadrukkelijk wil bemoeien met de landbouw en de inrichting van het platteland. De geograaf Hendrik Blink schrijft in het jaar 1929: *“En in den tijd, nadat de Staat de zorg voor de werkloosheid op zich nam, werkt ook deze tot ontginning mede. Ontginning kan middel tot werkverschaffing zijn. In vele dorpen van de zandgronden zag men dat reeds lang toegepast op kleine schaal; bezitters van heide lieten des winters daarvan kleine stukken omspitten door arbeiders, om er bosch in te planten; dat geschiedde om hen arbeid te verschaffen (Blink, 1929, p.49).”* Dat de Staat ‘ook tot ontginning mede werkt’ heeft bijvoorbeeld te maken met de oprichting in 1899 van Staatsbosbeheer, waarmee de bosbouw een landelijk en nationaal belang gaat dienen. De opgerichte vereniging van de Nederlandsche Heidemaatschappij (1888) had eerder al als doelstelling de ontginning van woeste gronden, onder andere ten behoeve van de aanleg en het onderhoud van de economisch belangrijker wordende bossen.

In de eerste helft van de 20ste eeuw ontstaat een meer ideologische houding ten opzichte van het platteland die zich in vergelijking met omringende landen vrij pragmatisch voordoet. De overheid gaat zich bemoeien met ontginning en ruilverkaveling, natuurbeschermers (veelal biologen) richten zich op natte en bosbouwers op droge natuurgebieden (Van der Windt, 1995, p.74). Bepalende actoren in de natuurbeschermingsbeweging zijn: biologen, de adel met zijn landgoederen en zakenlieden of industriëlen (p.62, 63). Het belangrijkste doel, ingegeven vanuit een groeiend maatschappelijk besef, wordt voor de overheid het plannen van de bestemming en de functie van gebieden, evenals de bereikbaarheid en het doorvoeren van landhervormingen. Typerend voor de liberale Nederlandse houding ten aanzien van natuurbescherming is een citaat uit het standaardwerk ‘Het Naardermeer’, als eerste natuurmonument in 1906 door de Vereniging Natuurmonumenten aangekocht: *“Het Naardermeer is een ideaal natuurmonument. Het levert geld op (rietsnijden, visserij, jacht, etc.), het is eenvoudig te bereiken, er kan veel studie worden gedaan, het is een kenmerkend gebied en het vormt een bron van genot (p.71).”* Het citaat uit het jaar 1942 maakt duidelijk hoe er gedacht wordt over de betekenis van natuur. Vanaf de oprichting van de Vereniging Natuurmonumenten staat de discussie centraal over de mate van beheer, het gebruik en de aankoop van natuurgebieden, met andere woorden de functie van natuurmonumenten.

Eenzelfde discussie als voor natuur ontstaat voor landschap, dat net als ‘de natuurmonumenten’, een monumentale en nationale status krijgt toegedicht. Het beschermingsoffensief, ingezet door particuliereverenigingen om natuur te beschermen, wordt ook ingezet voor landschapsbescherming en landschapsontsiering. De initiatiefnemers zijn voor een belangrijk deel dezelfde personen als die voor de natuurbeschermingsbeweging actief zijn. Een directe aanleiding voor de discussie over het landschap vormen de bedreigingen van het landschapsschoon, zoals het geplande stuwmeer in het Geuldal (1932), grootschalige ontginning en ruilverkaveling. Duidelijk is dat de discussie in de jaren 30 oplaait, over wat waardevolle en te beschermen landschappen zijn, op het moment dat natuurbeschermers en landbouwers meer tegenover elkaar komen te staan. Het landschap van belang voor de burger vanwege recreatie en schoonheid wordt ingedeeld in verschillende categorieën, zoals ongerepte natuur, half-natuur en landschapsmonumenten, die volgens de ene persoon wel en volgens de andere geen bescherming behoeft (Van der Windt, 1995, p.102, 117).

In dit hoofdstuk wordt de toenemende rol van de Staat en het ontstaan van de landschapsbeleving uiteengezet. Het culturele nationalisme dat rond 1900 zijn hoogtepunt bereikt krijgt een vervolg door een nationale oriëntatie op het grondgebied en een grotere inmenging van de Staat met ingrijpende veranderingen in het landschap. Allereerst wordt in gegaan op de feitelijke verandering van het grondgebruik als gevolg van ontginning en ruilverkaveling. De vraag hoe het landschap wordt eigen gemaakt en deel gaat uitmaken van een gedeelde nationale identiteit wordt onderzocht door een drietal publicaties van de Bond Heemschut te analyseren. De heemschutgedachte is een culturele gedachte die verder gaat in de bescherming en ontwikkeling van het landschap dan de natuurbeschermingsbeweging, ze gaat uit van een integrale benadering van de gebouwde en natuurlijke omgeving.

4.2 Ontginningen en grondgebruik

De ontginningen zijn kenmerkend voor de wordingsgeschiedenis van Nederland. Het land buiten de stad bestaat uit cultuurgronden en woeste 'niet-gecultiveerde - onverdeelde' gronden. Hendrik Blink schrijft in 1929 over de door mensen geschapen cultuurlandschappen: *"...dit vreedzame expansieproces uit de Nederlandsche geschiedenis, dat niet tot stand is gebracht door het zwaard en door kanonnen, maar door de spade en den waterbouwkundigen aanleg der Nederlanders, door noeste vlijt en door de toepassing der wetenschap op den landbouw (p.13)."* en *"Als gevolg van economische zin is er veel van wat de natuur geschapen heeft vernield en is er een levendige behoefte ontstaan om gedeelten van het aardrijk in natuurlijke toestand te bewaren, teneinde daar rust te kunnen genieten van de overbeschaving der maatschappij (p.8)."* De woeste gronden bestaan in de 19e en 20e eeuw vooral uit heide- en zandgronden in de landgewesten die omgezet worden in bouw-, grasland en bos (p.60). De ontginningen richten zich naast de heide- en zandgronden op dalgronden, duinen en moerassen (Blink, 1929, p.11). Bosgronden worden niet als woeste gronden gezien, anders dan de spaarzame wouden die over zijn en waarvan het laatste 'het Beek Bergerwoud' in 1872 is 'gesloopt'. De economische waarde van brand- en timmerhout zorgen ervoor dat er vanaf de middeleeuwen beschermde cultuurbossen zijn ontstaan.

Vanaf de 14e eeuw ontstaat het polderlandschap in de zeegewesten, waar de laaggelegen moerassige broekgronden worden ontgonnen. De ontginning van schrale zandgronden in de landgewesten vindt vanaf de 17e en 18e eeuw plaats omdat deze gronden alleen met bemesting tot landbouwgrond kunnen worden gecultiveerd. De natuurlijke mestproductie van schapen op de heidegronden blijft noodzakelijk voor de landbouw aldaar, totdat kunstmest op de markt komt (p.29-32). Meren ontstaan ter plaatse van turfwinning in de moerassen van het hoogveen. Deze meren worden later door bedijking, ontwatering en drooglegging geschikt gemaakt voor de landbouw. Turf wordt via de scheepvaartkanalen richting het laag gelegen land getransporteerd en landbouwmest richting het hoog gelegen land. In 1833, met de komst van het Kadaster, wordt een schatting gemaakt van het aandeel woeste gronden in Nederland, circa 28% van het landoppervlak, 906.506 ha. (p.37). Zowel het fysieke landschap, de bewerking van het land en de beeldvorming rondom het platteland veranderen als gevolg van de moderniteit. *"Na 1855 was de landbouw door een gunstige conjunctuur allengs meer tot welstand gekomen. De prijzen der landbouwproducten stegen; de landbouwers zochten nu grond. Dit was een tijd, dat de ontginning ook door hen werd ondernomen om cultuurgrond te verkrijgen; ontginning om de ontginning, niet in het bijzonder om de werklozen aan brood te helpen."* en *"Het was de 'gouden tijd' voor den landbouw, die tot ongeveer 1877 ging, tegelijk met een buitengewonen opbloei van de nijverheid, het verkeer en den handel van Europa (Blink, 1929, p.49)."*

De noodzaak tot ingrijpen van overheidswege wordt na 1877 ingegeven door een complexer wordende internationale samenleving. Als gevolg van spoorwegen ontstaat een transportrevolutie en wordt tot dan toe onontgonnen land in Europa, de Verenigde Staten, Rusland en Argentinië ontsloten. De Nederlandse markt wordt overspoeld met graan uit deze gebieden wat voor een

versnelde modernisering en productiviteitsstijging en verschuiving binnen de Nederlandse landbouwsectoren zorgt. Het aanbod veeteeltproducten neemt bijvoorbeeld toe bij een afnemende graanproductie (Knippenburg & De Pater, 2002, p.106). De maatregelen die worden genomen om woeste gronden te ontginnen komen van oudsher niet van de overheid: *“De oorzaken van het verloop der ontginning met haar golvingen staan in verband met den loop der conjunctuur, met den welstand der boeren in Nederland, en met de toestanden der arbeidende bevolking. Wij zagen dat de drang naar ontginning niet bepaaldelijk uitging van de boeren; die hebben slechts op kleine schaal daaraan gewerkt, maar meer van de heeren in de steden, van groot-industriëlen, die in de slechte tijden pogingen deden, om de werklooze arbeiders te helpen (Blink, 1929, p.49).”* De kolonisatie van veen- en heidegronden vindt in de 19e eeuw mede plaats door filantropische ontginningsverenigingen die arbeidersgezinnen een beter bestaan willen geven. Deze met een ideologische inslag opgerichte verenigingen kunnen arbeiders afhouden van republikeinse en communistische neigingen (p.61, 62). Met de oprichting van de Heidemaatschappij (1888) en Staatsbosbeheer (1899) ontstaat een grootschaliger interesse in de ontginning van woeste gronden. Pas na het in kaart brengen van de woeste gronden en de bossen in het begin van de twintigste eeuw nemen de adviezen en ontginningen door de Heidemaatschappij toe (p.59).

In 1907 wordt vanuit Staatswege een maatregel in het leven geroepen waarmee ontginning van heidegronden door gemeenten en ‘verenigingen van algemeen nut’ financieel en met technische hulp wordt ondersteund (p.63). In tabel 4.1 is het aandeel woeste gronden opgetekend door Blink in zijn bijdrage: ‘Woeste gronden, ontginning en bebossching in Nederland voormaals en thans’ afgezet tegen het totale landoppervlak van Nederland per provincie. In tabel 4.2 is hetzelfde gedaan voor het bosaandeel.

Tabel 4.1: Woeste grond in het jaar 1900, 1920 en 1927, uitgedrukt als percentage van het totale landoppervlak in Nederland

	Woeste grond per provincie	Woeste grond						landoppv. in ha.
		1900	%	1920	%	1927	%	
1	Groningen	21.595	9,3	13.713	5,9	10.244	4,4	233.328
2	Friesland	26.705	8,0	18.385	5,5	15.341	4,6	334.170
3	Drenthe	131.945	50,0	112.616	42,6	97.438	36,9	264.109
4	Overijssel	99.765	30,0	85.086	25,6	73.806	22,2	332.562
5	Gelderland	105.353	21,2	83.086	16,7	71.695	14,4	497.176
6	Utrecht	8.211	5,9	6.246	4,5	6.128	4,4	138.502
7	Noord-Holland	27.068	10,1	26.993	10,1	28.388	10,6	267.103
8	Zuid-Holland	7.993	2,8	7.851	2,8	7.997	2,8	281.469
9	Zeeland	2.885	1,6	2.850	1,6	2.882	1,6	178.713
10	Noord-Brabant	122.325	24,9	97.376	19,8	78.816	16,0	491.649
11	Limburg	37.103	17,3	27.489	12,8	23.151	10,8	215.087
	Nederland	590.948	18,3	481.691	14,9	415.886	12,9	3.233.868

Bron: Blink (1929)

Tabel 4.2: Bosgrond in het jaar 1900, 1920 en 1927, uitgedrukt als percentage van het totale landoppervlak in Nederland

	Bosgrond per provincie	Bosgrond						landoppv. in ha.
		1900	%	1920	%	1927	%	
1	Groningen	1.124	0,5	845	0,4	830	0,4	233.328
2	Friesland	8.002	2,4	6.860	2,1	6.651	2,0	334.170
3	Drenthe	11.470	4,3	10.872	4,1	14.604	5,5	264.109
4	Overijssel	19.388	5,8	19.014	5,7	20.441	6,1	332.562
5	Gelderland	78.062	15,7	80.414	16,2	81.232	16,3	497.176
6	Utrecht	18.222	13,2	19.648	14,2	19.303	13,9	138.502
7	Noord-Holland	7.647	2,9	6.296	2,4	6.935	2,6	267.103
8	Zuid-Holland	9.102	3,2	7.495	2,7	6.118	2,2	281.469
9	Zeeland	1.516	0,8	1.149	0,6	1.079	0,6	178.713
10	Noord-Brabant	59.363	12,1	60.543	12,3	59.928	12,2	491.649
11	Limburg	37.699	17,5	34.649	16,1	33.165	15,4	215.087
	Nederland	251.595	7,8	247.785	7,7	250.286	7,7	3.233.868

Bron: Blink (1929)

4.3 Ruilverkaveling en ontginning vanuit Staatswege

Staatsregelingen van 1798 en 1886 staan aan de basis van een moderne organisatie van het grondgebruik. Door veranderende eigendomsverhoudingen verliezen de eeuwenoude marken in de Noordelijke gewesten en de meenten in de Zuidelijke gewesten aan betekenis (Blink, p.50, Hermans, p.162). Aan het begin van de 20e eeuw loopt de discussie in Het Gooi hoog op als de oorspronkelijke bewoners (Erfgooiers) door vreemdelingen, meest Amsterdammers, vervreemd dreigen te worden van hun eigen gronden (Blink, p.53). Duidelijk is dat de ontstane 'versnipperde' cultuurgronden, het gevolg van plaatselijke en regionale organisatiestructuren, ten tijde van de moderne Staat niet kunnen blijven bestaan (p.114). De onteigeningswet van 1915 wordt vanaf 1921 ingezet om landhervormingen en schaalvergroting van landbouwgronden te bevorderen (p.81). Aanbevelingen van de Commissie – Lovink (1919), ingesteld ter bevordering der ontginning vanuit Staatswege, betreffen de ontginning tot bouw- en grasland en de ontginning tot bossen. Het scheppen van cultuurland betekent dan niet alleen het bruikbaar maken: *"...van heiden en ledige gronden, maar dat ook het droog leggen en het indeelen des lands in economische gunstige kavels, het aanleggen van verkeerswegen, elementen der ontginning in ruimen zin zijn (Blink, 1929, p.65)."*

Een goede ontwikkeling van het platteland komt tot stand door een proactieve houding van de Staat, waarbij ondersteuning door de overheid plaatsvindt:

- 1/ door het stichten van boerderijen bij een tekort aan landbouwbedrijven voor de toegenomen plattlandsbevolking met behulp van financiële regelingen;
- 2/ om de hoeveelheid voedsel en hout in het landsbelang te doen laten toenemen door jonge landbouwers op een landbouwbedrijf in het onderhoud van hun gezin te voorzien;
- 3/ bij het uit de weg ruimen van omstandigheden die de ontginningen belemmeren;
- 4/ door het zorgdragen voor een betere afwatering, aanleg van verkeerswegen, doelmatige verkaveling van versnipperde gronden, verstrekken van leningen en geven van voorlichting (p.65).

In de periode 1920 – 1932 worden in Nederland vanuit Staatswege, met een renteloos voorschot, 263 boerderijen gesticht in de landgewesten (Hermans, p.198). In kleine boerderijen kunnen kleine boeren of arbeiders zich opwerken tot boer, door woeste gronden te ontginnen die veelal worden aangewezen door de gemeenten (Blink, p.76-78). Nederland loopt achter met ruilverkaveling in vergelijking met omringende landen. De ruilverkaveling komt moeizaam tot stand omdat het Nederlandsch landbouwcomité in 1908 aanraadt geen heel nieuw rechtssysteem in te voeren naar buitenlands voorbeeld. De Heidemaatschappij weet in de jaren 1913 – 1915 met Rijkssubsidie voor propaganda de eerste grote ruilverkaveling in Nederland in gang te zetten (Hermans, p.187). In 1924 verschijnt het rapport Lovink over de uitgifte der Zuiderzeegronden en wordt de rol van de Staat als volgt omschreven: *"De staat moest niet slechts met credieten helpen, hij moest zelf den bodem dusdanig bewerken en afleveren, dat hij voor een fatsoenlijken boer te aanvaarden viel zonder al te grootte risico's."* en *"De praktijk ging echter nog verder dan het rapport Lovink. Men bleef niet staan bij het technisch klaar maken van nieuwe grond, men streefde ernaar hem geheel en al cultuurrijp af te leveren, zóó, dat de koopers of pachters niet meer risico hoefden te dragen dan het risico, dat iedere boer draagt: het risico van de natuur en zijn eigen handelingen (p.198)."*

De Wet omtrent ruilverkaveling (1924) beoogt een meer rationele en economische indeling van de cultuurgronden. Een doelmatige vorm en ligging van percelen draagt bij aan de exploitatie en de mogelijkheid tot goede afwatering. Het gaat volgens de Heidemaatschappij, die de plannen maakt voor de benodigde ruilverkaveling, om circa 500.000 ha. voornamelijk gelegen in de landgewesten (Blink, p.115). De ruilverkavelingen en mogelijke verbeterde verdeling en ontwatering is zo aanzienlijk dat er in een zelfde gebied van circa 1.200 ha. na verkaveling wel 50 nieuwe bedrijven kunnen worden gesticht. Het trage tempo waarmee de ruilverkavelingen (op vrijwillige basis) op bestaande cultuurgronden tot stand komen voldoet niet aan de wens van de overheid, waarop de 'materie der ruilverkaveling' in 1938 tot Wet verheven wordt en makkelijker kan worden doorgevoerd (Hermans, p.190, 191). Over de ruilverkaveling wordt verder opgemerkt: *"Dat was*

een verbetering van den bodem, in waarde gelijk aan 100.000 hectaren nieuw-gewonnen grond. De helft van het heele Zuiderzeeplan! (p.195).” Tabel 4.3 laat zien hoe de ontginningen van zand- en heidegronden in de periode van 1892 - 1927 per provincie verlopen en hoeveel land er in 1924 nog voor ruilverkaveling in aanmerking komt.

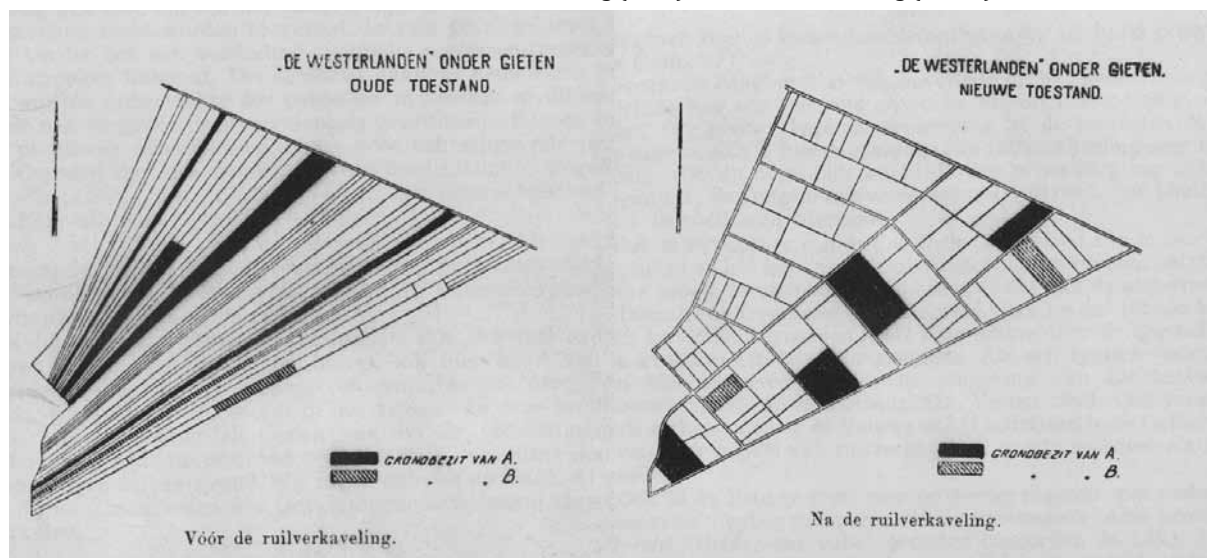
Tabel 4.3: Ontginningen in Nederland, periode 1892-1927 en oppervlak in aanmerking komend voor ruilverkaveling, stand 1924

	Provincies	1892-1901	1902-1911	1912-1917	1918-1927	totaal		ruilverkaveling		landoppv.
						1892-1927	%	1924	%	ha.
1	Groningen	1.419	3.968	x	2.370	7.757	3,3	18.000	7,7	233.328
2	Friesland	833	2.231	x	2.218	5.282	1,6	46.000	13,8	334.170
3	Drenthe	3.686	9.981	x	12.434	26.101	9,9	100.000	37,9	264.109
4	Overijssel	2.430	8.098	x	8.336	18.864	5,7	123.000	37,0	332.562
5	Gelderland	2.707	10.877	x	10.069	23.653	4,8	50.000	10,1	497.176
6	Utrecht	330	1.049	x	82	1.461	1,1	4.000	2,9	138.502
7	Noord-Holland	4	267	x	1.017	1.288	0,5	.	.	267.103
8	Zuid-Holland	32	174	x	156	362	0,1	.	.	281.469
9	Zeeland	.	.	x	.	0	0,0	.	.	178.713
10	Noord-Brabant	3.434	11.199	x	22.416	37.049	7,5	103.000	20,9	491.649
11	Limburg	1.635	7.125	x	5.556	14.316	6,7	77.000	35,8	215.087
	Nederland	16.510	54.969	x	64.654	136.133	4,2	521.000	16,1	3.233.868

Bron: Blink (1929)

De kadastrale en topografische kaarten laten de ongelijkvormige en ongelijkmatige indelingstypen van de Nederlandse cultuurgronden zien. De tijd van ingebruikname en de aard van de bodem zijn bepalend voor de verkavelingstructuur. De oude zandgronden zijn meistens onregelmatig ingedeeld, naargelang de beste plekken. In de veenkoloniën ontstaan de eerste planmatige en regelmatige indelingen van gronden. De noodzakelijk geachte ruilverkaveling – teneinde tot een economische ordening der gronden te komen – wordt zichtbaar met de volgende afbeeldingen. Zichtbaar is hoe langgerekte en verdeelde kavels doelmatiger worden herverkaveld in nog steeds verdeelde maar goed exploiterebare rechthoekige gronden (Blink, p.110).

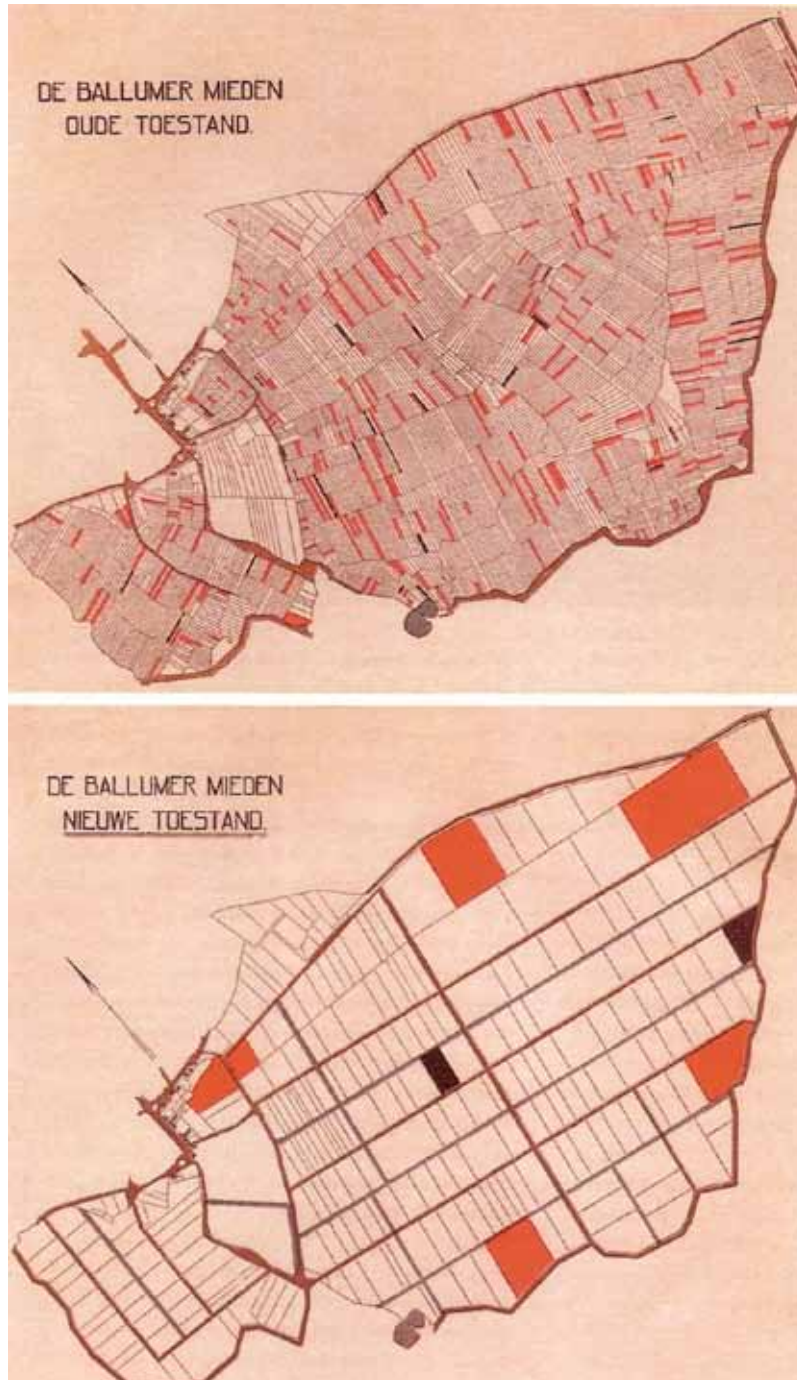
Afb 9: ‘De Westerlanden’ in Drenthe, voor ruilverkaveling (links) en na ruilverkaveling (rechts)

Bron: Blink, 1929

De verkaveling van de droogmakerijen is eveneens rechthoekig evenals de jonge bedijkingen. De gronden die stukje bij beetje worden ontgonnen, de zandgronden, bestaan vaak uit kleine gemengde boerenbedrijven met onregelmatige kavels. De in een keer in gebruik genomen gronden, zoals de laagveen- en kleigronden zijn overheersend volgens rechte lijnen ingedeeld, waarbij de veeboeren overwegend grotere kavels hebben dan de boeren op zandgronden (p.111).

Afb 10: 'Ballumer Mieden' op Ameland, voor ruilverkaveling (boven) en na ruilverkaveling (onder)

Bron: Boissevain e.a., 2008

4.4 Plattelandsontwikkeling als nationale aangelegenheid

Ontginning en ruilverkaveling zorgen voor ingrijpende veranderingen in het landschap en de eeuwenoude regionale organisatie van het plattelandsleven. Naast dat de Staat aan het einde van de 19e eeuw initiatieven ontplooit en wetgeving aanneemt om de ruimtelijke ontwikkeling in Nederland te stimuleren, is er sprake van een nationale culturele ontwikkeling met aandacht voor het 'natuurlijke'. De onder vele geleidingen breed gedragen arcadische natuuroppvatting heeft oog voor de schoonheid van natuur en landschap. Anders dan de op exploitatie gerichte imperialistische natuurhouding wordt uitgegaan van een meer bescheiden opstelling van de mens, die meer in harmonie met de natuur moet zien te leven (Van der Windt, 1995, p.23, 26). Op het eerste gezicht lijken de ontginningen en de arcadische opvatting tegenstrijdig, echter veel van het te ontginnen land bestaat in de 19e eeuw uit schrale woeste gronden. De woeste gronden zijn mede het gevolg van eerdere exploitatie zoals boskap, turfwinning en mijnbouw in voorgaande eeuwen. *"Van de oorspronkelijke bossen was in 1800 al vrijwel niets meer over (p.40)."* Honderd jaar later ontstaat met de hernieuwde aandacht voor het platteland de mogelijkheid om schrale gronden om te zetten in vruchtbaar weide en bouwland en de aanleg van bos (Blink, 1929, p.56).

Vanuit de Nederlandse liberale traditie blijft de rol van de Staat bij de ruimtelijke ontwikkeling lang beperkt tot zorgdragen voor de rechten van het individu en van de gemeenschap. De taak ligt in de 19e eeuw bij het uitvoeren van cultuurtechnische werken en het opruimen van een aantal verouderde rechtsinstellingen, die 'de nijveren' de bodemwinnende burger hinderen. Deelname van de Staat aan ondernemingen met een economisch karakter, met als doel winst te maken, was taboe. *"De overheid dient bij te dragen aan 'de vrije ontwikkeling der volkswelvaart', door het in binnen- en buitenland wegnemen van hinderpalen, beperkt tot het noodzakelijke, opdat de ontwikkeling op particuliere vlijt en door particuliere kapitalen kan geschieden."* Deze houding is typerend voor een overheid die in theorie de belangen van de landbouw, landwinning, handel en industrie even zwaar laat wegen maar in de praktijk handelt in de traditionele Hollandse handelsgeest, getuige het volgende citaat: *"In hun hart bleven de Nederlandsche gezagdragers kooplieden, die den landbouw voor economisch en geestelijk achter versleten en den boerenstand met zijn pittoreske kleederdrachten en zijn plattelandsmanieren meer als een curiositeit dan als een volkomen tegen de anderen opgewassen laag der bevolking beschouwden (Hermans, 1945, p.85)."*

In de 20ste eeuw, als gevolg van sociale vraagstukken en de Eerste Wereldoorlog, vereist het beveiligen van de voedselvoorziening verdergaande staatsbemoeyenis. De Staat gaat zich bemoeien met werkloosheidspolitiek en welvaartspolitiek (Hermans, 1945, p.138). In de tijd van de 'Republiek der Vereenigde Nederlanden' ligt het Statelijk gezag bij de gewesten. De verantwoordelijkheid voor ontginningen en verbetering van cultuurgronden ligt van oudsher bij: hoogheemraadschappen, waterschappen en veenschappen. Hoewel de macht van de Provinciale Staten sinds 1814 is ingeperkt blijven ze – 'voor den cultuurtechnischen arbeid' – een belangrijke rol spelen in de verhouding tot gemeenten en waterschappen (p.160, 165). De betekenis van de Staat wordt zichtbaar rond 1880, met de crisis in de landbouw en het voornemen voor de aanleg van Zuiderzeepolders. *"... de lust tot vernieuwing in den landbouw zou opwakkeren. Vooruitgang was immers de vrucht van verlichting! – In Nederland gold de bevordering van het onderwijs dan ook als een nationale zaak, als een algemeen volksbelang (Hermans, 1945, p.129)."* Landbouwonderwijs en een cultuurtechnische opleiding bij de Heidemaatschappij ontstaan als gevolg van de landbouwcrisis. De oprichting van landbouwproefstations heeft als doel de landbouwer van wetenschappelijk advies te voorzien bij goede bodemwinning en grondverbetering. Het eerste proefstation wordt opgericht in 1877 in Wageningen om te voorzien in de behoefte aan onderzoek naar kunstmeststoffen en zaaizaden (p.130). Al in 1866 vraagt de 'Nederlandsche Maatschappij voor grondkrediet' de Regering om een concessie voor de droogmaking van het zuidelijke gedeelte van de Zuiderzee. Het plan omvat circa 200.000 ha. en 200 miljoen gulden en kan niet zonder staatssteun. Sterker, de Staat stelt dat zij in de liberale geest van de 19e eeuw geen subsidie kan verlenen, maar dat het de werken zou overnemen vanwege het algemene belang, net als andere waterstaatkundige werken. Echter,

zonder waterstaatkundige of militaire noodzaak wordt het risico voor de aanleg, bij narekening, te groot geacht. Het gevolg is wel dat er geleidelijk iets verandert in de opstelling van de Staat. *“Eerst tegen het einde van de 19e eeuw begon de Staatsoverheid zich de vraag te stellen of het in bepaalde gevallen niet op haar weg kon liggen zelf de uitvoering van cultuurtechnische werken ter hand te nemen (Hermans, 1945, p.141).”* Veranderende opvattingen en de crisistijd in het interbellum zorgen ervoor dat het plan van Cornelis Lely uit 1891, na de stormvloed van 1916, vanaf 1921 in uitvoering wordt genomen.

De Staat wil de bebossing in het land zelf ter hand nemen en koopt woeste gronden en bossen in bestaande domeinen aan. In het jaar 1897 worden door de Staat 2.000 ha. stuifzand-, 600 ha. heidegrond en enkele boerderijen op de Veluwe gekocht (Blink, 1929, p.206). In 1899 worden de gronden onder een afzonderlijk Staatsbosbeheer gebracht waarvan de organisatie in 1916 bij Koninklijk Besluit wordt vastgesteld (p.63,64). Staatsbosbeheer speelt een centrale rol in de cognitieve praktijk van de natuurbeweging en de nationale Staat. In 1915 worden de taken van Staatsbosbeheer uitgebreid als ze als vaste adviseur voor de beplanting langs wegen wordt ingeschakeld (Boissevain e.a., 2008, p.67). In 1928 komt daar natuurbescherming als officiële taak bij (Van der Windt, 1995, p.102). Het systematisch aanplanten van bossen diende niet alleen een economisch nut maar ook recreatiedoeleinden en de ‘schoonheidsbeleving’. De ontwikkeling van ‘nieuwe natuur’ wordt ook wel aangeduid met ‘natuurbouw’ en landschapsbouw’. Met ‘landschapsbouw’ wordt de beplanting langs de Nederlandse wegen bedoeld. De wegbeplanting vormde in 1946 zo’n 12% van het totale bosbezit (Davids, 2006, p.611, 612).

Een klacht van de ‘Contact Commissie inzake de Natuurbescherming’ in 1932 aangaande de aantasting van natuurschoon als gevolg van cultuurtechniek, ontwateringswerken en ruilverkaveling, leidt er toe dat de CC-commissie in 1934 een officieel karakter krijgt waar vanuit overheidswege, niet alleen door Staatsbosbeheer, mee wordt samengewerkt. De Commissie Weevers krijgt naast de aanvankelijk adviserende taak ook betekenis bij het toezicht op de cultuurtechnische arbeid, doordat vanuit de natuurbeweging personen in de Staatsorganen doordringen. Een natuurbeschermers van het eerste uur Jac. P. Thijsse komt terecht in het bestuur van de Centrale Cultuurtechnische Commissie, omschreven als ‘het hol van den leeuw zelf’ (Hermans, 1945, p.212). Het wegen van enerzijds natuurbelangen en anderzijds de belangen van landbouwontwikkeling is mogelijk vanwege de goede samenwerking tussen Staatsbosbeheer en de natuurbeschermingsbeweging in de voorafgaande decennia. Zo wordt in 1929 het door de regering verlangde overzicht van terreinen, die uit het oogpunt van natuurschoon of natuurwetenschap waarde hebben, door de verenigingen voor natuurbescherming aan Staatsbosbeheer opgedragen (Hermans, p.211).

4.5 ‘Ons mooie land’-beweging en nationale identiteit

Hetgeen dat opvalt, bijzonder wordt gevonden en van waarde wordt geacht, neemt als gevolg van sociale, wetenschappelijke, en culturele kennisontwikkeling toe. Uitbreiding van het monumentenbegrip en de aandacht voor de kwaliteit van het landschap draagt bij aan de beleving en culturele eenwording van Nederland. Waar een natuurmonument een symbool is voor de natuurminnende mens, is een kerk een symbool voor de religieuze mens en kan een andersoortig bouwwerk dat voor de architectuurminnende mens zijn. De ‘ons mooie land’-beweging is een culturele beweging die zich inzet voor bescherming van zowel de natuur als ook de cultuur van het vaderland. In heel West-Europa bundelen nationale verenigingen hun krachten. In Nederland zijn het verenigingen als de ANWB (1883), de Nederlandse Oudheidkundige Bond (1899), Natuurmonumenten (1905) en Bond Heemschut (1911) die onderdeel uitmaken van het beschermingsoffensief. De nadruk op de bescherming van het nationale heem – ‘het erf onzer vaders’ – maakt een volgende cognitieve stap mogelijk. Het landschaps-, maar ook het stads- en dorps-schoon, is neutraler van aard dan bestaande gedenktekens en monumenten. Het is iets wat

we allemaal beleven, omdat we ons 'er in' bevinden (Roehorst, 2006).

Na de oprichting van Vereniging Natuurmonumenten wordt Bond Heemschut opgericht naar model van de Duitse Bond Heimatschutz. Bond Heemschut is binnen het beschermingsoffensief sterk cultureel georiënteerd (Van der Windt, 1995, p.60). *"Heemschut richt zich op het bestrijden van iedere vorm van ontsiering en afbraak van stads- en landschapsschoon door bescherming en herstel van dat wat het voorgeslacht naliet (Bierens de Haan, 1944, p.18)."* Vanuit de heemschutgedachte wordt een integrale benadering van de gebouwde en natuurlijke omgeving ontwikkeld. *"De heemschutgedachte is tevens een illustratie van de dynamiek van het monumentenbegrip (Roehorst, 2006, p.737)."* Heemschutters benadrukken dat zij de modernisering in goede banen willen leiden, niet alleen de schoonheid van het land, maar ook de zeden en gewoonten, zoals de verbastering van de taal en het bestrijden van vandalisme en vervlakking krijgen aandacht (p.746). *"De Bond Heemschutspande zich zowel in voor materiële als immateriële, roerende als onroerende monumenten en objecten (p.737)."* Het begrip landschap wordt in 1933 door Bond Heemschut en de commissie met de veelzeggende naam 'Weg in het landschap' gedefinieerd als 'alles wat buiten de stad vanaf de weg te zien is, als dat tenminste mooi beplant is en niet door reclameborden ontsierd' (Van der Windt, 1995, p.115, 116).

Het verschuiven van aandachtsgebieden en de uitbreiding van terminologie, ook binnen de Bond Heemschut, zijn kenmerkend voor de dynamiek in de samenleving. Gedachten over wat cultuur is en wat natuur, hoe ver het zich uitstrekt, en of het beschermt dient te worden, doet nieuwe disciplines ontstaan die allen bijdragen aan het debat over de ruimtelijke inrichting van Nederland. Bond Heemschut richt zich hierbij op 'de schoonheid van Nederland', zowel van de gebouwde omgeving als de landschappelijke omgeving. Ten behoeve van het onderzoek naar de verheerlijking van het platteland wordt in de volgende paragrafen van dit hoofdstuk gekeken naar de aandachtsgebieden van Bond Heemschut. Hierin staat de landschappelijke beleving en de beleving van de nationale identiteit centraal. Dat het nationale niet overeen hoeft te komen met het Nederlandse blijkt uit de opvatting over de nationale bouwkunstvoortbrengselen die volgens Heemschut zouden moeten aansluiten bij de gewestelijke traditie (Bierens de Haan, 1944, p.19) en de opvatting over verschillende nationale klederdrachten zoals beschreven door Dirk Jan van der Ven.

4.6 Analyse Bond Heemschut

De analyse van de bijdrage van de Bond Heemschut aan de beeldvorming rondom het platteland bestaat uit twee stappen. Allereerst, in paragraaf 4.6.1, wordt het aandachtsgebied van de Bond Heemschut uiteengezet op basis van twee boeken: 'Heemschut' (Biersens de Haan e.a., 1944) en 'Strijd om schoonheid' (Koot, 1961). Centraal in de analyse staan de aandachtsgebieden die bepalend zijn voor de beeldvorming rondom het platteland. Na vaststelling van de aandachtsgebieden van de Bond worden in paragraaf 4.6.2 drie publicaties, uitgegeven door Bond Heemschut in de jaren 1919, 1929 en 1939, geanalyseerd met behulp van een inhoudsanalyse (Van der Vaart e.a., 2005).

4.6.1 Analyse boeken 'Heemschut' en 'Strijd om schoonheid'

De boeken 'Heemschut' en 'Strijd om schoonheid' geven een goed beeld van de heemschutgedachte en al de mogelijke aandachtsgebieden. De nadruk op de volkscultuur wordt al geuit in 1909, door één van de latere oprichters Adriaan Willem Weissman: *"Zoo zou dan voor ons als taak kunnen blijven: het bevorderen van het bouwen ten plattelande in den ter plaatse gebruikelijken trant, het ondersteunen van plaatselijke kunstnijverheid benevens het in stand houden van plaatselijke zeden, gewoonten en klederdrachten (Bierens de Haan e.a., 1944, p.23)."* De bescherming van grote gebouwen als kathedralen, kerken en raadhuisen wordt verzorgd door de Rijkscommissie

voor de Monumentenzorg. Heemschut richt zich meer op het kleinere, het alledaagse, niet het monumentale. De roep om een Rijksmonumentenwet, zoals in het buitenland, wordt in het boek 'Heemschut' gerelativeerd met de opmerking dat geprobeerd is deze te ondervangen met gemeentelijke monumentenverordeningen.

De vijf belangrijkste inhoudelijke aandachtsgebieden van de Bond, zoals gesteld in het werkprogramma bij de oprichting in 1911, zijn:

- 1/ Bescherming van bouwwerken en gedenktekens, zonder ruimtelijke implicatie;
- 2/ Het beschermen van de bestaande schoonheid in de natuur;
- 3/ Het medewerken tot in stand houden en aankweken van volkskunst, volksgebruiken, volksfeesten en volksklederdrachten;
- 4/ Het tegengaan van ontsierende reclame;
- 5/ Het bevorderen, dat nieuwe te stichten bouwwerken aan de eisen der schoonheid voldoen.

Daarnaast stelt de Bond als doel dat door middel van voordrachten, voorlichting en publicaties de kennis van en liefde voor de schoonheid van Nederland worden overgebracht. Het leren kennen en doen waarderen van 'de schoonheid der omgeving door het publiek in alle streken des lands' draagt bij aan het begrip van hoe de schoonheid kan worden behouden en hoe zij te loor gaat. Hierbij richt Heemschut zich in het bijzonder op openbare ambtenaren, die op het bebouwen van stad en land invloed kunnen hebben, leraren, onderwijzers en de jeugd (Bierens de Haan e.a., 1944, p.29, 30).

Er valt een aantal verschillen tussen de boeken op. Het boek 'Heemschut' is minder omvangrijk dan het boek 'Strijd om schoonheid'. In 'Heemschut' komt de geschiedenis van de bond in chronologische volgorde aan de orde. Het boek is beknopt, goed leesbaar en de aandachtsgebieden worden concreet gemaakt omdat ze worden beschreven. Een verschuiving in aandachtsgebieden over een periode van ruim 30 jaar is het gevolg van uitvoerbaarheid (wel of geen expertise binnen de Bond) of 'door het optreden van nieuwe lichamen (p.41)'. Een voorbeeld is de oprichting van een vereniging als 'De Hollandsche Molen' in 1923. De moderniteit zorgt voor uitbreiding van het aandachtsgebied van de Bond Heemschut, waarover zij opmerkt: "*als gevolg van de opkomende moderniteit is de schoonheidsschending als een veelkoppige Hydra (p.39).*" Het boek 'Heemschut' heeft geen aandacht voor het onderwerp ontginningen, of agrarische activiteiten. Een uitzondering vormt 'het glasland'. De glastuinbouw wordt genoemd als ontsierend element in de nabijheid van grote steden (p.129). Werkverschaffing wordt alleen genoemd in verband met het dempen of uitgraven van grachten binnen de steden en dorpen (p.103).

Het boek 'Strijd om schoonheid' is thematisch, bestaat uit bijdragen van verschillende auteurs en is anekdotisch. De onderwerpen komen thematisch per hoofdstuk aan de orde. In het boek dat in tegenstelling tot het boek 'Heemschut' na afloop van de Tweede Wereldoorlog is geschreven is geen aandacht voor het volkse of de volkscultuur. Er wordt in algemene termen gesproken over de betekenis van het karakteristieke "*Indien echter de karakteristieke schoonheid van de steden en het landschap nog steeds ons meest kenmerkende openbaar cultuurbezit is, dan verdient het ook aller aandacht (Koot, 1961, omslag).*" Dit heeft enerzijds te maken met de positie van de volkskunde als wetenschapsgebied na de Tweede Wereldoorlog. Anderzijds wordt al in 1944 opgemerkt dat de Bond Heemschut weinig aan punt 3 van zijn programma heeft kunnen doen omdat er in de eigen kring van het bestuur weinigen op het gebied van de volkskunst deskundig zijn. Anderen hebben die taak overgenomen: "*Wij denken dat wat de volkskunst betreft natuurlijk aan het Openluchtmuseum op den Waterberg bij Arnhem en andere locale musea...(p.41,42).*"

In het boek uit 1961 is een hoofdstuk gewijd aan ruilverkavelingen. De wijze waarop grootschalige ruilverkavelingen het traditionele cultuurlandschap aantasten is een bedreiging die voor de Tweede Wereldoorlog niet aan de orde is. De belangrijkste reden is dat voor de Tweede Wereldoorlog de ontginningen en kleinschalige ruilverkavelingen de aantasting van natuurgebieden betreft en daarom niet direct tot het terrein van Bond Heemschut behoort. De rol van Heemschut om op

te komen voor natuurbescherming wordt genoemd in het kader van hun lidmaatschap van de in 1932 opgerichte 'Contact Commissie voor natuur- en landschapsbescherming'. Na de Tweede Wereldoorlog verschuift het cultuurtechnische werk van ontginning naar ruilverkaveling. Het grootschalig aanpassen van de verkavelingstructuur ten behoeve van schaalvergroting van de landbouw wordt, in tegenstelling tot ontginningen, door de Bond wel gezien als aantasting van het karakteristieke nationale landschap (Koot, 1961, p.104). De aandacht voor nationale ontwikkeling boven het regionale wordt in 'Heemschut' gesignaleerd en beschreven als een nationale tendens van 'algemeene vervlakking': *"... een groot euvel is dat overal in het land dezelfde huisjes worden gebouwd als gevolg van dezelfde (ambacht-) scholing. Fijnvoelende kunstenaars die zich in hun werk aansluiten bij de gewestelijke traditie zouden verantwoordelijk moeten zijn voor het ontwerpen van bouwwerken (Bierens de Haan, 1944, p.18,19)."* Deze zeer uitgesproken opvatting komt voort uit het feit dat in het bestuur van Heemschut 'het architectenelement' een grote rol speelt en de aannemerij nog een sterk regionaal karakter heeft. Verder wordt er opgemerkt dat Heemschut zich meer ontfermt over: *"...de kleine gebouwen, de oude geveltjes, bruggetjes, sluisjes, dorpspompen, enz. die voor het schoon van stad en dorp toch van even groote waarde zijn als de meer monumentale gebouwen; en vaak zelfs voor het typische Hollandsche stadsschoon bijzonder karakteristiek zijn (p.42)."*

In het aandachtsgebied van Bond Heemschut is een aantal verschuivingen te constateren. Als eerste de aandacht voor de plattelandsbeleving als landschappelijke en ruimtelijke constructie. Ten tweede gaat de Bond naast een, vanuit een beschermingsgedachte, 'opvoedende' taak een adviserende rol vervullen bij de inrichting van het landschap. Dit valt op te maken uit de commissies die in de jaren '30 worden opgericht. Met de oprichting van twee commissies door Bond Heemschut komt de nadruk meer te liggen op het ruimtelijke aspect en de inrichting van het platteland, in 1933 'De Weg in het Landschap' en in 1939 'Het Dorp'. Bij de aanleg van wegen speelt een afwisselend ontwerp van de weg een rol met afwisselende beplanting en doorzichten naar het landschap, zonder lintbebouwing. Hiervoor wordt de expertise in de commissies uitgebreid met landschapsarchitecten, en deskundigen op het gebied van volkshuisvesting en stedenbouw. Opvallend is dat er in beide boeken sprake is van steden- en landschapsschoon. Het dorp wordt aanvankelijk niet genoemd als aparte entiteit en is onderdeel van de landschappelijke beleving. Door het werk van de commissie 'Het Dorp' komt de nadruk op het dorp te liggen als ruimtelijke entiteit, met afzonderlijke delen als het plein en de brink (p.47, 49).

Het plattelandsbegrip wordt gevormd door begrippen als: landschap, cultuur, natuur en planvorming. De categorieën en onderwerpen zijn gebaseerd op het ontstaan van de aandacht voor het platteland, zoals in voorgaande hoofdstukken en paragrafen is beschreven. Met 'het landschappelijke' worden de onderwerpen bedoeld die een bepaalde samenhang beschrijven of, zoals een molen, een *landmark*-functie hebben die kenmerkend zijn in en voor het landschap. 'Cultuur' geeft uitdrukking aan het karakteristieke leven op het platteland en de wijze waarop de ruimte wordt geconceptualiseerd, het referentiekader. 'Natuur' omvat onderwerpen die betrekking hebben op meer natuurlijke eigenschappen van het land buiten de stad en natuurmonumenten, waarmee de aandacht voor het platteland aan het begin van de 20ste eeuw onder biologen is ontstaan. De categorie 'planvorming' geeft uitdrukking aan de planvorming die een rol heeft gespeeld bij de inrichting van het platteland en de rol van verenigingen in het beschermingsoffensief, waarbij de ruimtelijke inrichting een nationale en overheidsopgave wordt.

Tabel 4.6.1 laat 4 categorieën zien die de aandachtsgebieden voor het platteland beschrijven. De categorieën met onderwerpen geven uitdrukking aan de conceptualisatie van het platteland in de eerste helft van de twintigste eeuw. In bijlage 3 zijn onderwerpen opgenomen zoals ze door de Bond Heemschut bij de oprichting zijn benoemd en tot 1944 onder de aandacht zijn gekomen. De onderwerpen zijn afkomstig uit de hoofdstukken 1, 2 en 3 van het boek 'Heemschut'. Andere onderwerpen die in de onderstaande tabel zijn opgenomen zijn bijvoorbeeld de levensgemeenschappen, het pittoreske, de landschapstypen: polder (ipv. weiden en plassen), duinen, bos, heide en ontginningen. De zoektermen zijn toegevoegd ten behoeve van de analyse

van de publicaties uit 1919, 1929 en 1939 in de volgende paragraaf.

Tabel 4.6.1 : Het platteland uitgesplitst naar categorieën, onderwerpen en zoektermen

	categorieën	onderwerpen	zoektermen*
1	landschap	landschap (-schoon)	landschap
2		landelijke	landelijk
3		dorp (-en) (-sgezichten) (-schoon)	gezicht
4		wegen	wegen
5		(wind-) molen	molens
6		omgeving	omgeving
7		harmonie	harmoni
8		schilder (-achtigheid) (-ijen)	schilderachtig
9		pittoreske	pittoresk
10	cultuur	volkscultuur, -karakter	volks
11		nationale	nationa
12		eigenaardige schoonheid	eigenaard
13		klederdracht	kleeder
14		karakter	karakter
15		platteland (-smonumenten)	platteland
16		oude boerderijen	boerderij
17		Nederland	Nederlands
18		Holland (-sch)	Hollands (-ch)
19	natuur	natuur (-schoon)	natuurschoon
20		plant (-en) (-kunde) (-kennis)	plant
21		natuurmonument	natuurmonument
22		beken, rivieren, plassen, eilandjes	water
23		levensgemeenschap	levens
24		polder	polder
25		duinen	duinen
26		bos	bos
27		heide	heide
28	planvorming	(uitbreidings-)plan	plannen
29		Rijk	Rijkswege
30		verordeningen	verordening
31		welstand (-sbepaling)	welstand
32		gebied (ontwikkeling van)	gebied
33		beplanting (groepvormig), bomen, heesters	beplanting
34		wegennet, wegsloten, laanaanleg	aanleg
35		ontginningen	ontginning
36		ruilverkavelingen	ruilverkaveling

Bron: Verheerlijking van het platteland

* woorden met 'zoekterm' in zich maar niet slaan op het onderwerp zijn niet geteld, bijvoorbeeld als de zoekterm deel uit van een naam van een bedrijf, gebied of weg.

4.6.2 Analyse publicaties Bouwwereld en Heemschut

De aandachtsgebieden met de bijbehorende onderwerpen en zoektermen zijn toegepast op de publicaties van 3 jaargangen Bond Heemschut, zoals ze op de DVD-‘Bescherming Cultuurmonumenten Heemschut’ (Heemschut, 2003) te zien zijn. Het betreft de jaargang van de ‘Heemschut-nummers’ en het jaarverslag uit 1919 (Bouwwereld: 4 nummers -47 bladen), de jaargang uit 1929 (Heemschut: 11 nrs. -134 -bl.) en de jaargang uit 1939 (Heemschut 10 nrs. -164 -bl.)

In bijlage 4 zijn de tellingen in absolute aantallen weergegeven die behoren bij de zoektermen zoals ze zijn gedefinieerd in tabel 4.6.1. Tijdens de analyse is gebleken dat bepaalde zoektermen niet goed te hanteren zijn en zijn daarom aangepast. Een voorbeeld is de zoekterm *dorpsgezicht*

dat slechts één keer voorkomt. Het zoekgebied is uitgebreid met de zoekterm *dorps*, hetzelfde geldt voor *levensgemeenschap* dat niet in de drie publicaties voorkomt en is vervangen door *levens*. Voor de zoekterm *ensemble* is geen enkele hit gevonden, er is geen begripsverbreding mogelijk, derhalve is het weggelaten. Een aantal zoektermen als *weg* en *Rijksweg* overlappen wat het gevaar van dubbeltellingen met zich meebrengt. Bovendien kent *weg* als woord en lettergreep veel verschillende toepassingen met uiteenlopende betekenissen. Het is duidelijk dat in deze analyse *weg* als verbindend element is bedoeld. De zoekterm van *Rijksweg* heeft als doel de bemoeienis van de Staat te analyseren. Samentrekkingen van *zoektermen* komen ook voor, zoals bv. 'molenweg'. Namen van verenigingen met daarin *zoektermen* zijn niet meegeteld. Het aantal van zoekterm *Hollands* is inclusief de aanduidingen voor de provincie Zuid-Holland en Noord-Holland als het gebruikt wordt voor een landschapskarakteristiek.

Wat opvalt aan de tellingen (bijlage 4) is dat er voor bepaalde onderwerpen, als 'molens', 'volkse' en 'kleeder', meer aandacht is in de jaargang van 1929 dan in andere jaargangen. Dit valt eenvoudig te verklaren omdat er themabijdragen zijn naar aanleiding van de aankoop van de molen 'De Walvisch' in Schiedam, door de 'Vereniging Hollandsche Molen' (1923). De molen staat in de beschrijving door Heemschut symbool voor culturele en maatschappelijke verandering. Naast de landschappelijke betekenis van molens, zoals bij de schilders van de Haagse School, wordt met het verdwijnen van allerlei soorten molens de nadruk gelegd op de gevolgen van moderniteit. Bijvoorbeeld de sloop van watermolens die eeuwen lang dienst hebben gedaan als bemaling en typisch zijn voor het polderlandschap, overbodig geworden als gevolg van elektrische- en stoombemaling. Watermolens verliezen tevens hun functie als gevolg van veranderende waterlopen. In een bijdrage van Dirk Jan van der Ven wordt ingegaan op de teloorgang van de Zuiderzeecultuur, in plaatsen als: Hoorn, Urk, Volendam en het eiland Marken, als gevolg van de geplande aanleg van het Markermeer. De drooglegging van de Zuiderzee kan gezien worden als nationale trots van ingenieurskunst, maar tevens houdt het in dat de volkskunst bedreigd wordt. Er wordt gesproken over nationale klederdracht en het nationale kostuum dat alleen als een lokale 'nationale' traditie kan worden opgevat (1929, p.10).

In de categorie 'landschap' is als gevolg van een toenemende bereikbaarheid toenemende aandacht voor het landschap. De aanleg van wegen bevordert het toerisme en de landschappelijke beleving. De categorie 'Natuur' wordt onderdeel van een opkomende toeristische cultuur. Recreatie op de polderplassen krijgt in 1939 aandacht en binnenduinen worden genoemd in relatie tot bebossing omdat ze niet in aanmerking komen voor ontginning en als plekken met weelderige flora en rijk vogelleven soms verworden tot buitenplaatsen. Het open water wordt als een kwaliteit gezien interessant voor watersport/ recreatie. Als gevolg hiervan ontstaan bedreigingen voor bv. het zicht op het water door de bouw van recreatiewoningen. De aandacht voor 'water' neemt in de publicaties van 1929 en 1939 sterk toe, niet zozeer vanuit het oogpunt van natuur, maar vanwege infrastructurele werken en het onderwerp watersnood. De landschapstypen polder, duinen, bos en heide worden genoemd. De polder is het cultuurlandschap dat na inpoldering wordt verkregen zoals het nieuwe zeepoldergebied, de bestaande polder met kenmerkende stulphoeven bebouwd en het oude polderlandschap door spoorwegen aangetast. Er is niet zozeer aandacht voor bos alswel voor bomen, bomen verlenen gebouwen, kronkelweggetjes en het landschap status. *"Met het kappen van het houtgewas wordt het oude kasteel tot een gewone boerderij gedegradeerd."* en *"Bos en plant moeten beschermd worden tegen kap en het jagende monster Verkeer."* en *"Wouden werden bossen en weer werden bossen gekapt als niet noodzakelijke afslachting en schoonheidsaanranding, maar waar de gewone mensheid zich niet tegen verzette."* Bos en heide worden samen genoemd als idylle afstekend tegen de grauwheid van het industrieterrein. De aantrekkelijke heidevelden aangetast door ontginning en dagjesmensen. In 1929 wordt het Drentse heidelandschap beschreven als zo oud en karakteristiek, hier in zijn zuiverste vorm kenmerkend voor Midden-West-Europa, maar toch geen natuurmonument.

De categorie 'planvorming' heeft voornamelijk betrekking op onderwerpen als 'water', 'wegen' en 'beplanting'. Water wordt genoemd in het kader van de aanleg van riool, waterleidingennetwerk,

grachten en ontwateringswerken en is daarmee onderdeel van nationale planvorming in Nederland. Een goed voorbeeld is tevens het verlagen van de grondwaterstand ten behoeve van grondwaterwinning. De aanleg van wegen houdt voor de Bond Heemschut tevens de beplanting langs de wegen in. De aandacht voor beplanting neemt enorm toe. Dit kan geheel toegeschreven worden aan het werk van de Commissie 'Weg in het Landschap' die zich in het kader van grootschalige (Rijks-) wegeaanleg samen met Staatsbosbeheer bezighoudt met het profiel van de weg en de juiste beplanting. Er wordt nagedacht over passende beplanting voor de verschillende landschapstypen aansluitend bij de karakteristiek van het landschap als taak voor Staatsbosbeheer en de Heide Maatschappij. In het Rijkswegenplan van 1927 wordt voor het eerst uitgegaan van gescheiden verkeersstromen voor de fiets en de auto. Staatsbosbeheer aangesteld als adviseur voor de beplanting langs wegen treedt in overleg met verschillende verenigingen waaronder Bond Heemschut. Bomenrijen langs wegen zijn gevaarlijk voor de automobilist, zij kijken liever over het landschap uit, waarop beter besloten kan worden boomgroepen aan te leggen (Boissevain e.a., 2008). Elders wordt opgemerkt: *"Het overgrote deel der rijkswegen wordt echter omzoomd door bouw- en weilanden, welker eigenaars er niet aan denken boomgroepen op hun terrein te dulden. Een boer beschouwt iederen boom als een vijand. In verreweg de meeste gevallen zal het Rijk dus alleen de keus hebben tusschen regelmatig beplante lanen of geheel boomlooze wegen (1929, p.8)."* De Commissie 'Weg in het Landschap' brengt in het kader van beplanting langs wegen een advies uit. Dit doet zij omdat geconstateerd wordt dat niet alleen leken zich schuldig maken aan het verkeerde gebruik van sierheesters maar ook allerlei lichamen het onbedorven landschap niet op waarde weten te schatten. Er wordt gesproken over de ware gedaante van het Nederlandse landschap dat aangetast wordt door een verkeerde keuze ten aanzien van verfraaiing van wegen met planten en sierheesters. De stadse sierplanten langs de weg worden gezien als een ernstige fout ten aanzien van de volksopvoeding en aantasting van het landschapsschoon. Het verschil tussen stads- en buitenbeplanting is een principiële verschil. Dat wat in de stad een natuurlijk karakter heeft zal buiten kunstmatig overkomen en eenvoudige harmonische buitenbeplanting zal in de stad al snel saai aandoen (1939, p.22).

De sterke toename van het gebruik van het begrip landschap houdt verband met het ontstaan van de landschappelijke beleving. Van landschapsschoon is in veel mindere mate sprake. De complexiteit zit hem in het paradoxale verschijnsel dat beleving van het landschap en moderniteit samengaan getuige het volgende: 'Het uitzicht op het landschap vanuit de treinen.' *"... dat vanuit de treinen van veel ongerept natuur- en landschapsschoon valt te genieten. Merkwaardig is het dat dit in het bijzonder het geval is op die plaatsen waar de spoorweg zelf het landschap door hoge ligging het sterkst ontsiert (1939, p.33)."* en *"Van de voor gewoon verkeerbestemde wegen vertoonen de auto-snelwegen nog het meeste overeenkomst met de spoorwegen. Bij den bouw van de spoorbanen wordt bijna uitsluitend uitgegaan van eischen van doelmatigheid. Deze zijn van zoodanig overwegend belang, dat de hieraan verbonden nadeelen, ten aanzien van stedenbouw, het gewone wegverkeer, het verkeer te water en landschapsschoon daaraan veelal ondergeschikt zijn. Het is dan ook geen wonder dat de spoorwegen zich in het landschap als een wond voordoen (p.31)."* Het landschapsschoon wordt in combinatie met natuurschoon genoemd. Heemschut heeft het over hoe bepalend bomen (niet bos) zijn voor het stads- en dorpsgezicht. *"Een gemoderniseerde hollandsche stad zal op den buitenlander over het algemeen slechts weinig aantrekkingskracht uitoefenen. Hij bezoekt ons land terwille van zijne natuur — doch dan niet voor zijn bosschen of bergen, maar voor het specifiek hollandsche vlakke waterland — en van zijne kunst (1919, p.209)."* Het schilderachtige wordt spaarzaam gebruikt om uitdrukking te geven aan de schoonheid van bestaande details, bouwwerken en landschappen. Het nationale karakter wordt genoemd als iets apart, wat voor 'den vreemdeling' zoveel mogelijk te zien en te genieten biedt (1919, p.209). Het bedwingen van de zee eerst door zijn admiralen en nu met de aanleg van de Zuiderzee-provincie door zijn ingenieurs wordt door Van der Ven als nationale trots gezien (1929, p.10). Het nationale aspect wordt in 1939 wederom aan de orde gebracht in tijden van oorlogsdreiging. Vakantiegangers zullen het in eigen land in plaats van het buitenland moeten zoeken, natuurruimten en verpozingsplaatsen zijn echter al overvol op mooie dagen. Men beroept zich op een 'wettelijke regeling der natuurbescherming' opdat er geen cultuursteppe zal ontstaan. In 1924 ijvert dhr. Cleyndert al voor een natuurruimtenplan een 'groenplan' wat in 1939 voor

het eerst door de stedenbouwkundige dhr. Kloos in het kader van volksgezondheid samengevat wordt in zijn dissertatie 'Het nationale plan'. Deze mensen verwonderen zich over de wetgever die afzijdig blijft ten aanzien van het grote belang van 'vrije natuurruimten voor de moderne mensch', een taak die zij niet mogen verwaarlozen. Financiële bezwaren aangaande de oprichting van een eenvoudige studiedienst en de aankoop van natuurterreinen mogen niet meetellen in hun afwijzing gezien de uitgaven van tientallen miljoenen voor de werkverschaffing (1939, p.115).

In 1939 wordt verwezen naar het landschap als inspiratiebron, zowel als gevolg van cultuurtechnischewerken, ontginningen en als gevolg van buitenlandse invloed: *"De lawine, die ons schoone landschap thans bedreigt, is de uitvoering van cultuurtechnische werken in werkverschaffing, ongeveer 100.000 H.A. van de schoonste landschappen in ons vaderland in aanmerking komen om ontgonnen te worden (rapport-Westhof). Heidevelden, natuurruimten met wijde horisonten, bronnen van artistieke beleving voor schilders en dichters, zij dreigen grootendeels te verdwijnen (1939, p.15)."* Dhr. Cleyndert beroept zich in december 1939 als secretaris van de commissie W.I.L. op de kleur en de verzadigde kleuren van ons landschap algemeen aan de Nederlander en in het bijzonder in onze schilderkunst, de 'Hollandsche atmosfeer'. *"Wij meenen ons volk dan ook een dienst te bewijzen door het op te wekken, strikt afwijzend te staan tegen de van over de grenzen komen de harde roode en gele kleuren, zooals die thans helaas overal in ons land worden gebruikt en die ons oog kwetsen, doordat zij vloeken met de zoo bijzondere atmosferische kleurschakeeringen van ons Nederlandsche landschap (1939, p.44)."* Vanuit de wetenschap dat hij dit doet op het moment dat Duitsland Polen is binnengevallen en de oorlog heeft verklaard aan Engeland en Frankrijk krijgt deze tekst een bijzonder nationale lading.

4.7 Conclusie

In hoofdstuk 4 zijn belangrijke ontwikkelingen als ontginningen, ruilverkaveling en wegeaanleg behandeld. Ze hebben de inrichting van het platteland in de eerste helft van de twintigste eeuw bepaald. De overheid, de opkomst van de lekenbeweging (boeren en arbeiders) en de culturele beweging hebben allen een rol bij het ingezette beschavingsoffensief. Een brede culturele beweging van natuurbeschermers, biologen, architecten, artsen en stedenbouwkundigen legt als gevolg van een toenemende druk op de leefomgeving de nadruk op bescherming van het steden- en landschapsschoon. Het beroep op schoonheid en tegengaan van ontsiering bereikt de provincies en Provinciale Staten. Veel van de regelgeving wordt in het eerste decennium dat Bond Heemschut actief is aangenomen op advies van de beschermingsbeweging. Het opnemen van welstandsbepalingen in gemeentelijke bouwverordeningen en het opstellen van streekplannen door provincies zorgt voor regulering van bouw- en uitbreidingsplannen en de bescherming van het landschap (Hermans, 1945, p.126). Het gebrek aan een Monumentenwet, terwijl vrijwel alle Europese landen een dergelijke wet hebben, verhindert niet dat in Nederland nog het meeste wordt gedaan op dit gebied. *"Dat komt door het nationaal besef, dat sterker is dan de wet (Bierens de Haan, 1944, p.15)."*

De Staat richt zich op het doorvoeren van landhervormingen en het in cultuur brengen van gronden in de ruimste zin van het woord. In tijden van crisis, zoals na de Eerste Wereldoorlog, is de werkverschaffing een manier om werkloze arbeiders uit de stad in te zetten voor het ontginnen van woeste gronden en de grootschalige inpoldering van de Zuiderzee. Bovendien wordt het stichten van nieuwe boerderijen financieel aantrekkelijk gemaakt. *"Ontginning is uitstekend, mits niet kunstmatig; arbeiders in de steden getogen kunnen op het land geen behoorlijk werk leveren, daar niet wennen. Maar ook de plattelandsbevolking moet geleid worden, om met vrucht te ontginnen, en daarvoor is groote behoefte aan onderwijs; een cursus in de houtcultuur zou noodig zijn (Blink, 1929, p.56)."* en *"En in den tijd, nadat de Staat de zorg voor de werkloosheid op zich nam, werkt ook deze tot de ontginning mede (Blink, 1929, p.49)."* In de 19e eeuw neemt de Staat de bevordering van onderwijs en wetenschap op zich, omdat het bij uitstek het middel is tot bevordering van welvaart (Hermans, 1945, p.128). *"Met onderwijs kan het meest verwaarloosde deel der natie worden*

opgeheven uit zijn staat van armoede, onkunde en zedeloosheid” aldus de predikant en stichter van de ‘Maatschappij tot Nut van het Algemeen’ Jan Nieuwenhuyzen aan het einde van de 18e eeuw. De jeugd wordt in de twintigste eeuw vertrouwd gemaakt met het Nederlandse cultuurlandschap getuige de schoolplaten van ontginningen en landverbeteringen, waarop arbeiders en soms ook moderne ontginningsmiddelen te zien zijn (Boissevain e.a., 2008). De oriëntatie, vanuit particuliere bewegingen en later de overheid, op de landgewesten met ontginningen en ruilverkaveling heeft een positieve invloed op de productiviteit van de landbouw en de bevordering van de levensstandaard. De landschappelijke beleving wordt met het Rijkswegennet en het werk van de commissie ‘Weg in het Landschap’ en Staatsbosbeheer voor heel Nederland vorm gegeven en onderdeel van de moderne cultuur. Bond Heemschut opgericht ‘om te waken over de schoonheid van Nederland’ geeft aan geen tegenstander te zijn van moderniteit, maar het moet wel in goede banen worden geleid. Niet het monumentale maar juist het meer gewone en authentieke verdient aandacht en bescherming. De aandacht van Bond Heemschut voor verordeningen en welstand in 1919 verschuift 10 jaar later naar de rol van adviseur bij de aanleg van wegen. Ze wordt daarmee mede verantwoordelijk voor de vormgeving van het landschap en de landschappelijke beleving.

Hoofdstuk 5: Eindconclusie

De verheerlijking van het platteland is in deze scriptie opgevat als een gecultiveerd verlangen naar het land en leven buiten de stad. Het nationalisme in de moderne tijd doet een beroep op de cultuur, waarbij de oriëntatie zowel gericht is op het verleden als op de toekomst van de natie. De schilderkunst wordt in binnen- en buitenland als afspiegeling van de ware aard van de Hollandse natie gezien. De landschapschilderkunst grijpt terug op het onveranderde landschapsbeeld, onaangetast door de moderne tijd. De moderne beweging van natuur- en cultuurbeschermers richt zich vanaf 1880 op het behoud van oorspronkelijke waarden voor de toekomst van de natie. De volkskunde met aandacht voor het authentieke boerenleven op het platteland maakt deel uit van de moderne cultuur waarbij wetenschap en politiek elkaar gaan beïnvloeden.

Rond de eeuwwisseling neemt de rol van de Staat toe, extern als gevolg van internationale spanningen en imperialisme en intern als gevolg van democratisering en institutionalisering. Gedachten over wat de natie is en waar (lands-) grenzen liggen zijn in ontwikkeling. Er is een wezenlijk verschil tussen staatsgrenzen en cultuurgrenzen: *“Harde (op de kaart zwarte) staatsgrenzen hebben de neiging sterk wisselend te zijn, terwijl cultuurgrenzen vaak een grijszone zijn (10 a 50 km breed) vrij stabiel door de eeuwen heen.”* en *“Wie kijkt naar de geschiedenis van Europa voor 1945 ziet dat staatsgrenzen bijna per decennium vaak nogal drastisch van plaats veranderen, ten gevolge van veroveringen, vredesverdragen, vorstenhuizen die uitsterven en opgevolgd worden door anderen vorstenhuizen (Leerssen, 2008).”*

Ontwikkelingen in de moderne tijd volgen elkaar snel op, wetenschappelijke inzichten, ideologische stromingen, veranderende machtsverhoudingen en fysieke veranderingen in het landschap zijn bepalend voor het ontstaan van moderne natiestaten in Europa en maken het tegelijkertijd tot een complex cultureel fenomeen. Welke ruimte aan de natie toebehoort en welke natuurlijke of culturele grenzen daarvoor aangehouden dienen te worden is in de moderne tijd niet meer een zaak van alleen machthebbers en militairen maar wordt onderwerp van cultuur en wetenschap. De vorming van de moderne natiestaat in Nederland is onderzocht door in te gaan op de wijze waarop het platteland aansluiting vindt bij de steden en er een nieuw nationaal referentiekader ontstaat. Door het platteland in eerste instantie op te vatten als *al* het land buiten de stad (binnen de landsgrenzen) ontstaat als het ware een ‘lege’ ruimte die in de periode 1880-1940 cultureel wordt ingenomen.

Het begrip van het platteland dat in de moderne tijd ontstaat is opgebouwd uit de categorieën: landschap, cultuur, natuur en planvorming. De categorieën bestaan uit de verschillende onderwerpen die uit de literatuurstudie naar voren zijn gekomen. De analyse van de schilderijen van de Haagse School heeft onder andere bijgedragen aan het inzicht in de voorkeur voor landschapstypen en de aandacht voor het levende element. Het begrip van het platteland als cultureel fenomeen verandert van een verheerlijkt landschapsbeeld in de schilderkunst tot een met moderne middelen verheerlijkte landschappelijke beleving in de 20ste eeuw. De actoren die bij dit proces een rol spelen, de wijze van verheerlijking en de bijdrage aan een hernieuwd gevoel van nationale eenheid wordt beantwoord met de uitwerking van de deelvragen en de hoofdvraag.

Antwoord deelvraag 1: Een opkomende culturele beweging bestaande uit wetenschappers en schrijvers is vanaf 1880 bepalend voor de interesse voor het land en vooral het leven buiten de stad. Als gevolg van inzichten uit de biologie ontstaat de behoefte om de leefomgeving in relatie tot levensgemeenschappen in samenhang te onderzoeken. Het is de Vereniging Natuurmonumenten die zich inzet voor het behoud van eigenaardige stukjes natuur en zich daarbij richt op het grondgebied van Nederland. Vanuit de etnografie en volkenkunde ontstaat met de volkskunde interesse voor de leefomgeving en de culturele verschillen van groepen mensen binnen Nederland.

Het platteland wordt daarbij gezien als bakermat van de volkscultuur, waar het authentieke boerenleven en de bewerking van het land uitdrukking geven aan een bezielde verband tussen mens en omgeving. Zowel in de landschapschilderkunst als in de volkskunde wordt een beroep gedaan op het platteland onaangetast door de moderne tijd. Het oorspronkelijke land en het authentieke leven zouden hier nog bestaan. Het land buiten de stad krijgt met de aandacht voor levensgemeenschappen en een opkomende klasse van wetenschappers, natuurbeschermers, schrijvers, onderwijzers, architecten, etc. een veel diepere betekenis dan in de schilderkunst, waarbij in de 20ste eeuw de ruimtelijke inrichting van het land nadrukkelijk een rol gaat spelen.

Bond Heemschut (1911) heeft bij de oprichting aandacht voor uiteenlopende culturele aspecten, van de gebouwde omgeving, volkskunst en volksgebruiken tot het taalgebruik. Als gevolg van moderne ontwikkelingen en de samenstelling van de Bond verandert het aandachtsgebied door de tijd. Tot 1940 is ze bijvoorbeeld niet geïnteresseerd in de manier waarop de ontginningen en ruilverkavelingen tot stand komen, zij beschouwen de woeste gronden als het werkterrein van Natuurmonumenten. Na de Tweede Wereldoorlog verandert dat, als het uiterlijk van cultuurgronden als gevolg van ruilverkavelingen ingrijpend wordt aangetast. De Bond beschrijft de betekenis van de gebouwde omgeving in samenhang met andere onderwerpen (bv. door het benadrukken van de betekenis van enkele bomen of boomgroepen voor het dorp of kasteel) en komt in het geweer tegen ontsierende elementen in het landschap. Heemschut raakt met de Commissie 'Weg in het Landschap' nadrukkelijk betrokken bij de juiste aanleg en beplanting van wegen. De landschapsbeleving vanaf de weg, het onderweg zijn, wordt een belangrijk aandachtspunt. Hierbij vat de Bond het landschap op als: 'alles wat vanaf de weg te zien is, als dat tenminste mooi beplant is en niet door reclameborden ontsierd'. Bij de aanleg van het Rijkswegennet in de jaren 20 krijgt Bond Heemschut samen met Staatsbosbeheer een belangrijke stem bij de inpassing van wegen in het landschap.

De culturele beweging versterkt de rol van de overheid. De overheid gaat maatregelen nemen en wetgeving aannemen, zowel op het gebied van de bescherming van de leefomgeving als bij de inrichting. De rol van de Staat neemt als wetgever, bij het doorvoeren van grondhervormingen en als financier van ruimtelijke ontwikkelingen in de periode 1880-1940 sterk toe. Lagere overheden zoals de provincies en gemeenten worden als gevolg van de invloed van de culturele beweging verantwoordelijk voor het opstellen van streekplannen, bestemmingsplannen, welstandsbepalingen en het aanwijzen van monumenten.

Antwoord deelvraag 2: De landschapschilderkunst speelt een belangrijke rol bij het ontstaan van het beeld van de Hollandse natie. Niet alleen het landschapsbeeld zelf is bepalend, de manier van schilderen met aandacht voor land, lucht en wolken wordt als kenmerkend gezien voor de ware aard van de Hollander. Vanuit het buitenland wordt de betekenis van de schilderkunst gedefinieerd, waarna het wordt overgenomen in Nederland zelf. In navolging van de verheerlijking van politieke, militaire en geloofshelden wordt de kunstenaar zelf verheerlijkt. In de 19e eeuw ontstaat het beeld van Rembrandt als nationale held, de natie ontleent zijn identiteit aan de cultuur van vroegere tijden. Het culturele nationalisme vormt de grondslag voor de opkomst van een modern gevoel van nationale eenheid en bereikt rond 1900 zijn hoogtepunt.

De landschapschilderingen van de Haagse School sluiten aan bij de schilderingen uit de Gouden Eeuw, waarin het landschap zelf op de voorgrond treedt en ontstaat is van de achtergrondfunctie voor afbeeldingen van 'kerk of hof'. Uit de literatuurstudie blijkt dat de schilders van de Haagse School vanaf 1870 meer in de trant van de Hollandse School gaan schilderen. Kunstcritici als Jacob van Santen Kolff en Conrad Busken Huet roemen de weergave van het Nederlandse landschap met wolken, grijs tinten, kleurschakeringen en lichtverdeling. In tijden van verandering vormt de landschapsschilderkunst van de Haagse School een inspiratiebron om opnieuw uitdrukking te geven aan de werkelijkheidszin en waarheidsliefde van de Hollandse natie aldus de critici.

Uit de analyse van de schilderijen van de Haagse School uit de periode 1833-1908 blijkt een verschuiving van aandacht in landschapstype en een geografische verschuiving richting het beeld van de Hollandse natie. Waar in de periode voor 1870 het polderlandschap met 'weiden en plassen' en 'bos, heide' het vaakst geschilderd worden is het vanaf 1870 nog steeds het polderlandschap, maar dan gevolgd door de landschapstypen 'duinen, strand, zee' en 'stad, dorp'. De meeste aandacht is er voor de polder met zijn weiden het water, vee en wind- en watermolens. De aandacht voor bijzondere luchten, wolken en/ of lichtval lijkt in de periode niet te veranderen, opvallend is wel dat het polderlandschap het landschapstype is met het grootste aantal van de getelde bijzondere luchten (66%).

Van het polderlandschap gaat de sterkste beeldvorming uit, de molen is als symbool voor bemaling en ontginning van blijvende waarde waaraan later door Bond Heemschut wordt gerefereerd: *"Het is heel in het groot, wat heel in het klein is een onderdeel van het heemschutwerk: de molens. Zij leken verloren in den ongelijken strijd met de motor. Zij vonden kracht in den wind die altijd maar doorwaaide, nacht en dag, die deed van 'ik zal handhaven'. Zij werden gered door de materiele zijde, de technische verbetering; nu is aan de orde de aesthetische verbetering van den molen met zijn omgeving (Bierens de Haan e.a., 1944, p.12)."*

De mate van verbondenheid tussen mens en omgeving is in de landschapschilderkunst gedeeltelijk aan te tonen. Juist op de schilderijen van het polderlandschap met een groot aandeel bijzondere luchten zijn relatief weinig mensen afgebeeld maar is het vaak juist het vee dat staat afgebeeld. Als er al mensen zijn afgebeeld betreft het vaak enkele personen, vaak lijkt het om figuranten (klein afgebeeld) te gaan en wordt uitzicht geboden op de rug van de persoon. De figuren zijn veel vaker onderweg dan dat ze toebehoren aan de plaats en het land bewerken. Een uitzondering vormt het landschapstype 'duinen, strand, zee'. Hierop staan de personen vaak in het middelpunt afgebeeld, vaak gaat het om het vissersvolk, nadrukkelijk als groep afgebeeld.

Antwoord deelvraag 3: Uit het werk van de geografen Hendrik Blink (1929) en Hans Hermans (1945) blijkt dat de landbouwkundige ontwikkeling in Nederland vanaf circa 1880 vorm krijgt. Een crisis in de wereldwijde landbouw als gevolg van een overschot aan graan ontstaat mede als gevolg van de toenemende transportmogelijkheden. In Nederland schakelt de landbouw gedeeltelijk over naar veeteelt en ontstaat het landbouwonderwijs. Met steun van de overheid worden wetenschappelijke instituten, vaak vanuit particulier initiatief voortgekomen, gestimuleerd onderzoek te doen naar een goede bodemwinning en bodemverbetering.

Met de oprichting van landbouwproefstations wordt de landbouw voorzien van wetenschappelijk advies. In het lagere school onderwijs wordt de jeugd met schoolplaten van ontginningen vertrouwd gemaakt met de nieuwe ontginningsopgave. De Staat gaat nadrukkelijk een rol spelen bij grondhervormingen en landbouwbeleid. Als gevolg van watersnood, werkloosheid en dreigend voedseltekort worden na de Eerste Wereldoorlog grootschalige infrastructurele werken in gang gezet, zoals de Zuiderzeewerken, waarvoor de Staat garant staat.

De inpoldering van de Zuiderzee voorziet in werkverschaffing en er komt 142.000 ha. voornamelijk landbouwareaal bij. De afschaffing van de oorspronkelijke organisatie van landbouwgronden, meenten en marken, biedt de mogelijkheid te komen tot een voor de landbouw doelmatige herverkaveling en ontginning van gronden. Naast de bodemwinning en inpoldering ligt de nadruk op bodemverbetering van woeste gronden. De verbetering van landbouwgronden vindt voor een belangrijk deel in de landgewesten plaats. In 1927 hebben de provincies Drenthe, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg een aandeel van 83% (345.000 ha.) van het totaal aan woeste gronden in Nederland. Voor bosgronden is het 84% (209.730 ha.). Het aandeel ontgonnen gronden in de landgewesten is ten opzichte van het totaal aan ontginningen in Nederland 88% (120.000 ha.), in de periode 1892-1927. De Staat stelt zich met onderwijs, wetgeving, werkverschaffing, inpoldering en financiering op als 'projectontwikkelaar' voor het boerenbedrijf.

De vraag of het landschapsbeeld van de Haagse School overeenkomt met wat feitelijk bekend is van het platteland en het grondgebruik wordt beantwoord door in te gaan op een aantal onderwerpen die benoemd zijn voor het platteland (tabel 4.6.1). De verkavelingstructuur, ruilverkavelingen en ontginningen zijn niet zichtbaar op de geschilderde landschappen evenals infrastructurale werken. De aandacht voor het boerenleven en de volkscultuur, waarbij een innige relatie – een bezielde verband en verlangen om het land te bewerken – wordt verondersteld tussen land en landbouwer is (vrijwel) niet terug te vinden op de schilderijen, dit lijkt eerder het geval op de schoolplaten waarmee de jeugd wordt opgevoed. De schilderijen tonen voornamelijk in cultuur gebrachte landschappen, met weinig specifieke aandacht voor karakteristiek natuurschoon. In die zin sluit het landschapsbeeld van de Haagse School niet volledig aan bij het feitelijke beeld van het platteland in de moderne tijd. Het beeld sluit beperkt aan bij de interesse van de culturele beweging die met de natuurbescherming op komt.

Samen met Staatsbosbeheer beheert Natuurmonumenten in 1935 met de aankoop van natuurgebieden bijna 100 terreinen met een oppervlakte van circa 20.000 ha. Het gaat in veel gevallen om landgoederen, die uit natuurhistorisch of biologisch oogpunt waardevol geacht worden. Dat de betekenis van natuurbescherming, vanaf 1928 een officiële taak van Staatsbosbeheer, betrekkelijk is blijkt uit het feit dat zij slechts van toepassing is op circa 0,6% van het totale landoppervlak in Nederland.

Antwoord deelvraag 4: De landschapschilderkunst, de overheid en de culturele beweging dragen allen bij aan het beeld van het platteland. Ze scheppen in de moderne tijd een beeld dat op eigen wijze bijdraagt aan een nieuwe nationale identiteit en aansluiting van het platteland bij de (cultuur van de) stad. Hierbij grijpt de landschapschilderkunst terug op het beeld van de Hollandse natie. De culturele beweging grijpt terug op het authentieke leven, dat met de bestudering van de leefomgeving in relatie tot levensgemeenschappen begint bij de natuurbeweging en door ‘monumentalisering’ vorm krijgt. Verenigingen als Natuurmonumenten en Bond Heemschut richten zich in de 20ste eeuw op het natuur- en cultuurgoed in heel Nederland. De centrale en decentrale overheid gaat het onderwijs en de ruimtelijke ontwikkeling stimuleren. De aandacht voor het kleinere, het alledaagse als waardevol cultuurgoed, wordt van belang bij de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland, waar de provincies en gemeenten op gaan toe zien.

De oriëntatie op het land verschuift in de periode 1880-1940 van het beeld van de Hollandse natie in de landschapschilderkunst naar een modern referentiekader voor de natie binnen de landsgrenzen. Deze verschuiving van zeegewesten naar landgewesten is kenmerkend voor de moderne tijd en de positie en houding van de Staat. Dit wordt op het onderstaande kaartje aangetoond met het inundatiegebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De vestingwerken worden in de 19e eeuw aangelegd ter militaire bescherming van de steden Naarden, Utrecht, Gorinchem en het grondgebied ten westen daarvan. Als gevolg van moderne ontwikkelingen verliest de waterlinie vrijwel meteen zijn verdedigingsfunctie en wordt de aandacht met landbouwpolitiek enkele decennia later verlegd naar de landgewesten.

Afbeelding 11 laat de zee- en landgewesten, de Hollandse natie in de Gouden Eeuw, zien met enkele schilderplaatsen van de Haagse School. Het gearceerde deel in de landgewesten laat het grootste deel van de gronden zien die in de twintigste eeuw voor bodemverbetering in aanmerking komen. De nieuwe Zuiderzeepolders staan niet afgebeeld.

Afb 11: Zee- en landgewesten, gescheiden door de Nieuwe Hollandse Waterlinie (1900)

Bron: Bewerking van digitaal kaartmateriaal beschikbaar gesteld door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Antwoord hoofdvraag: De vraag voor welk deel van het platteland in de periode 1880-1940 een voorkeur is hangt af van het tijdstip en degene die het beeld van het platteland gebruikt voor kunstzinnige, politieke of culturele doelen. Duidelijk is dat de oriëntatie op het land buiten de stad in de moderne tijd verandert. Er ontstaat een nationaal Nederlands referentiekader als gevolg van de opkomst van een culturele beweging en een actieve rol van de centrale en decentrale overheid, waarbij de moderne natiestaat ontstaat en er een aaneensluiting plaatsvindt van het land buiten de stad met de cultuur van de stad. Neutrale nationale waarden gaan grenzen tussen individuen en de verzuilde samenleving overstijgen. De cultuurgrenzen en de staatsgrens lopen tot aan de 20ste eeuw uiteen. De belangrijkste cultuurgrens in Nederland loopt tot die tijd tussen de zee- en landgewesten (de Hollandse natie) en de landgewesten, tussen het ontgonnen polderlandschap en de woeste grond.

Met de verheerlijking van het land buiten de stad is het begrip van het platteland ontstaan, waarbij cultuurgrenzen verschuiven en gaan samenvallen met de staatsgrens. Door het beeld van het platteland op te delen in de categorieën: landschap, cultuur, natuur en planvorming en onderliggende onderwerpen is een hanteerbaar model gegeven waarmee het ontstaan van het plattelandsbegrip is onderzocht (tabel 4.6.1). Een belangrijke eindconclusie is dat er in de periode van 1880-1940 een verschuiving optreedt van het landschapsbeeld naar de landschappelijke beleving wat kenmerkend is voor het begrip van het platteland. Er ontstaat, met de aanleg van wegen, een bereikbaar landschap voor de bevolking. Met de aanleg van de Zuiderzeewerken ontstaat het, door de wereld vermaarde, beeld van een land dat het water bedwingt. Het idee dat door middel van werkverschaffing, vanuit Staatswege, duizenden hectaren grond worden ontgonnen door werkloze arbeiders getuigt van een nationaal bewustzijn, ongekend voor de huidige tijd. Het platteland is een tot leven gekomen landschap.

Ter afsluiting wordt een citaat met een verwijzing naar de schilderkunst gegeven van dhr. Cleyndert van Bond Heemschut (1939). *“Maatstaf dienen voor ons te zijn het prachtige rood van onze oud-Nederlandsche primitieven, het geel en het blauw van de schilderijen van Vermeer, het groen van de landschapsschilders van onze Haagsche School. Handhaving van onze liefde voor de schoone kleur beteekent handhaving van onzen eigen Nederlandschen aard; méér dan bij de meeste andere volken is het voor ons volk ook zaak van innerlijke beschaving (Heemschut, 1939, p.44).”*

Reflectie en aanbevelingen

Het uitgangspunt om het platteland op te vatten als (al) het land buiten de stad heeft geleid tot een ruime en abstracte interpretatie van het platteland dat de mogelijkheid biedt de verheerlijking in de volle breedte te onderzoeken als modern en cultureel fenomeen. Bij de wijze waarop de schilderijen van de Haagse School zijn geanalyseerd aan de hand van hedendaagse bronnen (laatste drie decennia) dient de kanttekening gemaakt te worden dat het gaat om een hedendaags beeld, een selectie van het werk van de Haagse School dat wellicht niet overeenkomt met het werk in de periode zelf.

De conclusie dat het bestaan van het platteland als ruimtelijk concept in de 20ste eeuw met de komst van natiestaten is ontstaan, kan in vervolgonderzoek worden onderzocht en toegepast op andere verenigingen dan Bond Heemschut, zoals de Vereniging Natuurmonumenten en de ANWB. Hiervoor kan het plattelandsbegrip zoals dat in deze scriptie is gehanteerd met de categorieën: landschap, cultuur, natuur en planvorming worden gebruikt, waarbij de onderwerpen worden uitgebreid. De betekenis van het onderscheid tussen natuur, half-natuur en cultuurgronden voor het plattelandsbegrip kan dan bijvoorbeeld worden onderzocht, of de betekenis van verschillende vormen van toerisme op de landschappelijke beleving.

Literatuurlijst

- Beliën, H., (2004). Vaderlandse geschiedenis; een hoorcollege over het ontstaan van Nederland, Home Academy. ISBN 978.90.8530.002.1
- Bierens de Haan, J.A. & A.A. Kok (1944). Heemschut Allert de Lange, Amsterdam
- Blink, H., (1929). Woeste gronden, ontginning en bebossing in Nederland voormaals en thans. De Nederlandsche Vereeniging voor Economische Geographie.
- Boekenooien, G.J. & J.H. van Lessen, (1931). Woordenboek der Nederlandsche Taal
Tevens online te raadplegen: <http://www.wnt.inl.nl/>
- Boissevain, C.F.C.G., M.B. Bosman & H. Renes (2008). Typisch Hollands! De verandering van het Nederlandsche landschap en de collectie Knecht-Drenth, 1900 – heden.
p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen.
ISBN 978.90.5730.554.2
- Boonstra, O. & A. Schuurman (2009). Tijd en ruimte; nieuwe toepassingen van GIS in de alfawetenschappen. In samenwerking met de KNAW, Data Archiving and Networked Services (DANS). Uitgeverij Matrijs, Utrecht. ISBN 978 90 5345 388 9
- Bos, E., P. van der Jagt & W. Timmermans (2008). Het landschap als bron voor schilders; schilderijen als bron voor landinrichting? LEI, Den Haag. Alterra, Wageningen. Van Hall Larenstein, Velp.
Online: <http://www.wur.nl/NL/nieuwsagenda/archief/nieuws/2008/Bos081009.htm>
- Davids, K., (2006). Lage landen, verre horizons. Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 121-4, pp. 727-752. Themanummer: Landschap, natuur en nationale identiteit. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (KNHG), Den-Haag.
Den-Haag media groep. ISSN 0165-0505
- De Leeuw, R., J. Sillevius & C. Dumas, (1983). De Haagse School; Hollandse Meesters van de 19e eeuw. Grand Palais, Parijs. Royal Acedemy of Arts, Londen. Haags Gemeentemuseum, Den Haag.
ISBN 90 6522 004 9
- De Haan, I., (2008). Reader Staatsvorming na 1750; staat, natie en burgerschap in Europa. Universiteit Utrecht.
- De Pater, B., (2006). V is Vorsing, Nederlandse volkskunde stond bloot aan de verleidingen van het nationaal-socialisme, De Academische Boekengids 55, p.13-15.
- De Schutter, F., (2000). Het verhaal van de Nederlandse literatuur; de beweging van Tachtig Van Nu en Straks Interbellum, Kapellen: uitgeverij Pelckmans, Amsterdam: Wereldbibliotheek
ISBN 90 289 1755 1
- Elpers, S., (2009). Hollandser dan kaas; de geschiedenis van Frau Antje. Nieuwjaarsuitgaven van het Meertens Instituut, Amsterdam University Press, Amsterdam.
ISBN 978 90 8964 099 4
- Giltaij, J., R. de Leeuw, (2004). Het Gouden Eeuw boek. Uitgeverij Waanders, Zwolle.
ISBN 90 400 8857 8
- Gombrich, E.H., (2002). Eeuwige Schoonheid; inleiding in de kunstgeschiedenis, 19e druk. Gaade, Houten. Vertaling door De Haan.
ISBN 90 6017 694 4
- Grijzenhout, F., H. van Veen, (1992). De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd. Uitgeverij SUN | Ou, Heerlen
ISBN 90 6168 3750
- Grijzenhout, F., (2007). Erfgoed; De geschiedenis van een begrip. Amsterdam University Press, Amsterdam.
ISBN 978 90 5356 912 2

Heemschut, (2003). Bond Heemschut: DVD 'Bescherming Cultuurmonumenten Heemschut 1911 – 2002'. Uitgegeven door Bond Heemschut, Amsterdam.
ISBN 90 76650 26 8

Henkes, B., (2005). Uit liefde voor het volk, Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918 – 1948, Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep
ISBN 90 253 2048 1

Honour, H., J. Fleming, (1991). A World history of art,
3e druk. Laurence King Ltd., London.
ISBN 978 1 85669 579 8

Hermans, H., (1945). Hoe Nederland groeide, anderhalve eeuw bodemwinning en bodemverbetering. Uitgegeven in opdracht van den Cultuurtechnische dienst te Utrecht bij gelegenheid van het tien jarig bestaan door de Rijksuitgeverij.

Janssen, H., (1997). De Haagse School; uitgegeven naar aanleiding van de tentoonstelling 'De Haagse School: een groots overzicht' in de Kunsthal Rotterdam, van 11 oktober 1997 t/m 18 januari 1998, i.s.m. het Haags Gemeentemuseum.
ISBN 90 400 9992 8

Knippenberg, H. & B. De Pater, (2002, 6e druk). De eenwording van Nederland.
Uitgeverij SUN, Nijmegen. ISBN 90.6168.286.X

Koot, T.,(1961). Strijd om schoonheid.
Uitgeverij Ploegsma, Amsterdam

Krul, W., (2006). De Haagse School en het nationale landschap.
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden 121-4, pp. 620-649. Themanummer: Landschap, natuur en nationale identiteit. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (KNHG), Den-Haag. Den-Haag media groep. ISSN 0165-0505

Krul, W., (2007). Oorsprong, eenvoud en natuur; de bloeitijd van de kunstenaarskolonies, 1860-1910. Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden 122, pp. 564-584.

Leerssen, J., (2008). Vaderlandsliefde; hoorcollege over nationalisme en nationaal gevoel in Europa, NRC Handelsblad LNV, (2005). Visie, interview met de secretaris-generaal Chris kalden, van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Maatschappelijk Jaarverslag LNV

OVT, 2011. VPRO - Radioprogramma 'Onvoltooid Verleden Tijd', met een bijdrage van Kester Freriks en Harald van den Akker, 02-01-2011.
Online: <http://www.vpro.nl/programma/wintergasten/afleveringen/44295318/items/44332944/>

Pese, C., M. Hamann & R. Negendanck (2001). Künstlerkolonien in Europa;
im Zeichen der Ebene und des Himmels. Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg.

Pots, R., (2000). Cultuur, koningen en democraten; overheid & cultuur in Nederland.
Uitgeverij SUN, Nijmegen.
ISBN 90 6168 592 3

Reynaerts, J., M. Boom, & W. Krul (2008). Der weite Blick; Landschaften der Haager Schule aus dem Rijksmuseum. Neuen Pinakothek, München.
ISBN 978 3 7757 2270 4

Reynaerts, J., (2001). Het karakter onze Hollandsche School; De Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, 1817-1870. Primavera Pers, Leiden.
ISBN 90 74310 69 9

Roenhorst, W., (2006). De natuurlijke natie. Monumentalisering en nationalisering van natuur en landschap in de vroege twintigste eeuw. Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 121-4, pp. 727-752. Themanummer: Landschap, natuur en nationale identiteit. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (KNHG), Den-Haag. Den-Haag media groep. ISSN 0165-0505

Rooijackers, G., M.A.W. Gerding (2001). Volkskunde: de rituelen van het dagelijks leven. Cahiers voor Regionale Geschiedenis en Volkcultuur. Nederlands Centrum voor Volkcultuur, Utrecht.
ISBN 90 71840 46 8

Safranski, R., (2009). Romantiek; Een Duitse affaire. Uitgeverij Atlas, Amsterdam/ Antwerpen.
Vertaling door Mark Wildschut.
ISBN 978 90 450 0607 9

Schrijnen, J. (1933). 2010 dbnl: Tijdschrift: Onze Taaltuin. Jaargang 2 - nummer 3. W.L. & J. Brusse, Rotterdam 1933-1934.
Online: http://dbnl.org/tekst/_taa011193301_01/_taa011193301_01_0018.php

Steenbekkers A., S.Carola, Vemeij L. & W.J. Spreeuwiers, (2008). SCP.
Sociaal Cultureel Plan bureau: Het platteland van alle Nederlanders, Hoe Nederlanders het platteland zien en gebruiken.
Den-Haag. ISBN 978-90-377-0366-5

Suijver, R., (2008). Spiegel van Holland; Het mooiste van de Haagse School in het Rijksmuseum. Nieuw Amsterdam Uitgevers, Amsterdam.

Tempel, B., R. de Leeuw (2006). Het Romantiek boek. Waanders Uitgevers, Zwolle.
ISBN 90 400 8942 6

Tollebeek, J., F. Ankersmit & W. Krul (1996). Romantiek & historische cultuur.
Historische Uitgeverij, Groningen.
ISBN 90 6554 053 9

Van Dale, (1997). Nederlandse taal; etymologisch woordenboek.
Van Dale Lexicografie bv, Utrecht/ Antwerpen.
ISBN 90 6648 312 1

Van Dale online, (2011). Definitie van 'het plat-te-land'.
Online:<http://www.vandale.nl/vandale/zoekService.do?selectedDictionary=nm&selectedDictionaryName=Nederlands&searchQuery=platteland>

Van der Meer, A., O. Boonstra, (2006). Repertorium van Nederlandse gemeenten 1812 - 1906.
Den Haag: DANS, Data Archiving and Networked Services.
ISBN 90 6984 495 8

Van der Vaart, R., T. Béneker & B. van Gorp, (2005). Universiteit Utrecht; Inhoudsanalyse, een handleiding. Master Geografie & Communicatie.

Van der Windt, H., (1995). En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990. Boom, Amsterdam/ Meppel.

Van der Windt, H., E. Knegtering (2004). Inheemse wilde diersoorten in de Nederlandse wetgeving tussen 1860 en 1995, bestrijding, benutting of bescherming?
Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis 2004: Mensen en dieren in het verleden.
Academia Press, Gent.

Van Zanden, J.L., S.W. Verstegen, (1993). Groene Geschiedenis van Nederland.
Utrecht

Wylie, J., (2007). Landscape. Routledge Taylor & Francis Group, London and New York.
ISBN 978 0 415 34144 8

Bijlage 1: Overzicht van plaatsen in relatie tot schilderijtype, perioden 1833-1869 en 1870-1908 (Hfdst. 3.6)

	Plaatsaanduidingen per landschapstype en periode voor 1870 (<) vanaf 1870 (>)	weiden en plassen		bos, heide		duinen, strand, zee		stad, dorp		portret, figuren		interieur		overig		totaal per stad	
		<	>	<	>	<	>	<	>	<	>	<	>	<	>	<	>
1	Scheveningen				1		5			1						1	6
2	Den Haag		2					1	1				3			1	6
3	Rijswijk		1						3							0	4
4	Laren				2						2					0	4
5	Wolfheze			1	1							2				1	3
6	Noorden		2											1		0	3
7	Amsterdam								2							0	2
8	Abcoude	1	1													1	1
9	Oosterbeek	1		1										1		3	0
10	Haarlem										1		1			2	0
11	Utrecht										2					2	0
12	Kampen		1													0	1
13	Loosdrecht		1													0	1
14	Dordrecht								1							0	1
15	Doesburg		1													0	1
16	Broeksloot		1													0	1
17	Gorinchem		1													0	1
18	Delden										1					0	1
19	Giethoorn		1													0	1
20	Holland								1							0	1
21	Maasland											1				0	1
22	Geestbrug	1														1	0
23	Dekkersduin					1										1	0
24	Boskoop	1														1	0
25	Opheusden	1														1	0
26	Trier															0	0
27	Lausanne									1						1	0
28	Henegouwen											1				1	0
29	Fontainebleau			1												1	0
30	Parijs									1						1	0
31	Montigny-sur-Loing								1							0	1
32	Barbizon				1									1		1	1
	totalen	5	12	3	5	1	5	1	9	3	3	4	6	3	1	20	41

Bron: Verheerlijking van het platteland

Bijlage 2: Bijzondere luchten, wolken en zonlicht per landschapstype en schilderij, periode 1833-1907 (Hfdst 3.6)

	landschapstype	naam kunstwerk	jaar	bijzonderheid	initia len	achternaam
1	duinen, strand, zee	Zomeravond aan het strand 2	1900	zomeravond, wolken	H.W.	Mesdag
2	duinen, strand, zee	Zomeravond aan het strand 1	1897	zonlicht	H.W.	Mesdag
3	weiden en plassen	Eendennesten	1895	wolken	P.J.C.	Gabriël
4	weiden en plassen	Spiegelende koe 1	1895	zonlicht	W.	Maris
5	weiden en plassen	De Kamper Veenderij	1890	wolken	P.J.C.	Gabriël
6	weiden en plassen	De brug over de IJssel bij Doesburg	1889	wolken	W.	Roelofs
7	weiden en plassen	Een molen aan een poldervaart	1889	zonlicht, wolken	P.J.C.	Gabriël
8	stad, dorp	De molen en de brug bij de Noord-West-Buitensingel in Den Haag	1887	zonlicht	J.H.	Maris
9	duinen, strand, zee	Strandgezicht 1	1887	zonlicht	J.H.	Weissenbruch
10	weiden en plassen	Plas bij Loosdrecht	1887	wolken	W.R.	Roelofs
11	weiden en plassen	Meimaand in Noorden	1882	wolken	W.	Roelofs
12	stad, dorp	De vijf molens	1878	zonlicht	J.H.	Maris
13	weiden en plassen	Een wetering bij Abcoude	1878	zonlicht	P.J.C.	Gabriël
14	duinen, strand, zee	De terugkeer van de reddingsboot	1876	zonlicht, wolken	H.W.	Mesdag
15	weiden en plassen	Boerderij aan een sloot	1875	zonlicht	W.	Roelofs
16	weiden en plassen	De regenboog	1874	zonlicht/ regenboog	W.	Roelofs
17	weiden en plassen	Landschap in de omgeving van Den Haag	1870	zonlicht	W.	Roelofs
18	weiden en plassen	Gezicht op de trekvlies	1870	zonlicht	J.H.	Weissenbruch
19	weiden en plassen	Gezicht bij de Geestbrug	1868	zonlicht	J.H.	Weissenbruch
20	weiden en plassen	Zonsondergang bij Boskoop	1867	zonsondergang, wolken	J.H.	Weissenbruch
21	bos, heide	De geitenhoedster	1864	zonlicht	A.G.	Bilders
22	weiden en plassen	Koeien aan een poel	1863	zonlicht	W.	Maris
23	weiden en plassen	Boot met knotwilg	1863	zonlicht	M.	Maris
24	weiden en plassen	Bosvijver bij zonsondergang	1862	zonsondergang	A.G.	Bilders
25	weiden en plassen	Weidelandschap met koeien	1860	zonlicht, wolken	W.	Roelofs
26	weiden en plassen	Weiland bij Oosterbeek (met koeien)	1860	zonlicht	A.G.	Bilders
27	bos, heide	Beekje in het bos bij Oosterbeek	1860	zonlicht	M.	Maris
28	weiden en plassen	Weidelandschap met koeien te Opheusden	1858	zonlicht	A.G.	Bilders
29	weiden en plassen	In 't Gein bij Abcoude	1855	zonlicht	W.	Roelofs
30	bos, heide	Bosinterieur	1854	zonlicht	W.	Roelofs
31	bos, heide	Landschap voor het onweer 1	1851	zonlicht, wolken	W.	Roelofs
32	bos, heide	Landschap voor het onweer 2	1850	zonlicht	W.	Roelofs

Bron: Verheerlijking van het platteland

Bijlage 3: Ontsiering en schoonheid, bepalende objecten en elementen (Hfdst 4.6)

	ontsiering	p.	schoonheid	p.
1	kanalen		dorp (-en) (-sgezichten) (-schoon)	10,18,24,25,34,42,49
2	spoorwegen		landschap (-schoon)	10,18,19,16,23,30,33,36,39,40
3	stortingsplaats		(omringende) (Neder-) land (-elijk)	10,20,26,27,29,34,35,46,48,50
4	stadsvuil	20,40	(ordelijke) wegen (-net)	10,19,41,48
5	(stoom-) fabrieken	22,40	(wind-) molen	12,16,22,43
6	reclame (-borden) (-verordening)	24,29,33,34,35	omgeving	12
7	boomkap	33	Holland (-sch)	13,20,35,42
8	transformatorhuisje	39	wegsloten	19
9	benzinstation	39	beken	19
10	opvallende kleuren	40	rivieren	19
11	antennepalen	40	plassen	19
12	autobelten	40	eilandjes	19
13	zomerhuisjes	40	plant (-en) (-kunde) (-kennis)	19,47
14	regularisering waterlopen	40	planten, beplanting (groepvormig)	23,48,49
15	vuilverbranding	40	schilder (-achtigheid) (-ijen)	24,25,46
16	elektrische geleiding	40	harmonie	25
17	telefoon-, telegraafpalen	40	natuur (-schoon)	29,33,35,40,45,48,49
18	wegen	40	eigenaardige schoonheid	31
19	wielerpaden	40	verordeningen	34,35,36
20	rivieroverbrugging	40	omgeving	36
21	plaats bruggen	40	welstand (-sbepaling)	36,38
22	lintbebouwing	41,48	uitbreidingsplannen	38
23	ouderwetse laanbeplanting	48	oude boerderijen	43
24			gebied (ontwikkeling van)	47
25			(volks-)karakter	47
26			afwisseling	48
27			bomen	48
28			heesters	48
29			trace	48
30			dwarsprofiel	48
31			laanaanleg	48
32			dorpspleinen	49
33			brinken	49

Bron: Hoofdstuk 1, 2 & 3; 'Heemschut' (Bierens de Haan e.a.,1944)

Bijlage 4: Aantal hits per zoekterm ingedeeld naar categorie (Hfdst. 4.6)

	categorieën	zoektermen*	aantal hits per jaar			
			1919	1929	1939	totaal
1	landschap	landschap	10	27	160	197
2		landelijk	7	5	11	23
3		gezicht	8	10	13	31
4		wegen	16	40	142	198
5		molens	4	56	13	73
6		omgeving	12	15	34	61
7		harmonie	3	1	6	10
8		schilderachtig	11	6	4	21
9		pittoresk	0	1	2	3
10	cultuur	volks	19	66	10	95
11		nationa	4	14	14	32
12		eigenaard	9	3	2	14
13		kleeder	0	10	0	10
14		karakter	23	26	26	75
15		platteland	3	4	3	10
16		boerderij	5	1	1	7
17		Nederlands(-che)	8	30	20	58
18		Hollands (-che)	4	15	12	31
19	natuur	natuurschoon	13	14	25	52
20		plant	4	33	26	63
21		natuurmonument	1	3	6	10
22		water	5	23	56	84
23		levens	2	9	7	18
24		polder	2	8	19	29
25		duinen	0	3	7	10
26		bos	7	23	19	49
27		heide	0	21	20	41
28	planvorming	plannen	8	21	16	45
29		Rijksweg	5	1	1	7
30		verordening	40	4	48	92
31		welstand	26	1	6	33
32		gebied	9	25	42	76
33		beplanting	5	5	97	107
34		aanleg	17	8	25	50
35		ontginning	1	0	7	8
36		ruilverkaveling	0	0	3	3
	(1 t/m 36) totaal aantal hits		291	532	903	1726
	aantal bladen		47	134	164	345

Bron: Verheerlijking van het platteland

* woorden met 'zoekterm' in zich maar niet slaan op het onderwerp zijn niet geteld, bijvoorbeeld als de zoekterm deel uit van een naam van een bedrijf, gebied of weg.

Bijlage 5: Schilderijen die in drie van de onderstaande boeken voorkomen, per boek en met paginanummer **

	Schilder:		naam kunstwerk	jaartal	Boeken * en paginanummer:			
	ini-tialen	achternaam			1	2	3	4
1	J.H.	Maris	Breistertje op balkon, Montmartre	1869	203	99		27
2	J.H.	Maris	De afgesneden molen	1872	206		10, 40,41	114
3	A.	Mauve	Rit langs het Scheveningse strand	1876	236, 241			36,37
4	A.	Mauve	Schapenkudde op de heide bij Laren 2	1887	255			52
5	P.J.C.	Gabriël	Een molen aan een poldervaart	1889	150			81
6	P.J.C.	Gabriël	Een wetering bij Abcoude	1878	18			73
7	J.	Israëls	De zandschipper	1887	197			52
8	A.G.	Bilders	Bosvijver bij zonsondergang	1862	28, 164			22

Bron: Verheerlijking van het platteland

* Boeken:

- 1 De Haagse School: Hollandse meesters van de 19de eeuw
- 2 De Haagse School: een groots overzicht
- 3 Spiegel van Holland: Het mooiste van de Haagse School in het Rijksmuseum
- 4 Der weite Blick: Landschaften der Haager Schule aus dem Rijksmuseum

** Geen enkel schilderij komt in alle vier de boeken voor

1. Breistertje op Balkon, Montmartre

2. De afgesneden molen

4. Schapenkudde op de heide bij Laren

3. Rit langs het Scheveningse strand

5. Een molen aan een poldervaart

6. Een wetering bij Abcoude

7. De zandschipper

8. Bosvijver bij zonsondergang

